دام و دەزگای دەرەبەگیی
بنەماڵەی وەزیرەکانی کوردستانی ئەردەڵان[1]

نووسینی د.عبدوللاّ مەردۆخ

بە گشتی مێژووی ئابووری_کۆمەڵایەتیی کوردستان وکێشە تایبەتییەکانی، زۆر کەم کەوتوونەتە بەرباس و توێژینەوە، دیارە بەبێ لەبەرچاوگرتنی بارودۆخی ئابووریی-کۆمەڵایەتی و پەیوەندییە هەمەچەشنەکانی، لێکۆڵینەوە لە هەر بابەتێکی مێژوویی، ناتوانێ بنچینەی زانستی هەبێ.

ژیانی ئابووریی زۆربەی زۆری دانیشتوانی کوردستان، لەسەر بناغەی ئاژەڵداری و کشتوکاڵ وەستاوە، یان بە واتایەکی تر کوردستان وڵاتێکی وەرزێری و ئاژەڵدارییەو پەیوەندیی دەرەبەگایەتیی بەهێزی تێدابووە و هەتا ئیستاش لە بەشێکی زۆری کوردستاندا شوێنەواری ئەم پەیوەندییانە کەم و زۆر هەر ماوە . بەڵام بە پێچەوانەی هەندێ بۆچوونی تا ڕادەیەك باو، سیستێمی ئابووریی شوانکارەیی و یا کشتوکاڵ بە تاقی تەنێ لە کوردستاندا، شێوەی سەرەکی و تاقانە نەبوون . لەو شوێنانە کە زەوییان بە پیت و بەرامە بووە کوردەکان زۆرتر بەکاری وەرزێرییەوە خەریك بوون. ئاژەڵداریش هەتا رادەی پێویست بەڕێوە دەچوو و لەو شوێنانەش کە بە کەڵکی چاندنی دەغڵودان نەهاتوون، ئابووریی شوانکارەیی زاڵ بووە. لە کوردستانی ئەردەڵانیش کە لایەنێکی دیاریکراوی، هەوێنی ئەم وتارەیە، هەر ئەم شێوە ئابوورییە، بە تایبەتمەندییەکانی ناوچەکەوە، بەڕێوە چووە.

میرنشینیی ئەردەڵان یەك لە میرنشینە بە دەسەڵاتەکانی کورد بووە کە کیانێکی کۆمەڵایەتیی- سیاسیی پێك هێنا و لەو بەشەی کە تێیدا فەرمانڕەوایی دەکرد، پارچەیەکی پتەو

١- ئەم وتارە کورتکراوەی لێکۆڵینەوەیەکی بەرینە لەسەر چۆنیەتی کارگێڕی و هێرشی بنەماڵە دەسەڵاتدارەکانی میرنشنی ئەردەڵان.

و یەکگرتووی ڕێکخست. شەرەف خانی بدلیسی باسی دەسەلاتدارانی ئەم میرنشینەی وا کردووە "فەرمانڕەوایانی گەورەی کوردستان، گەرچی سەربەخۆ بانگەشەی پادشاییان نەکردووە و ڕانەپەڕیون، بەڵام لە هەندێ کاتدا خوتبە و سکەیان بە ناوی خۆیانەوە کردووە "مێژوونووسی کورد محەمەد ئەمین زەکیش ئەم میرنشینەی لە ڕیزی ئەو چوارده بنەماڵەیە ژماردووە کە سەلاحیەتی دەسەلاتداریەتی شاهانەیان هەبووە.

میرانی ئەردەڵان، لە دووا ساڵانی سەدەی دوازدەهەمەوە هەتا شەستەکانی سەدەی نۆزدەهەم، فەرمانڕەواییان کردووە. ناوچەی فەرمانڕەوایی ئەم میرنشینە بریتی بوو لەو هەرێمە کوردنشینەی کە بە ناوی ئەوانەوە ئەردەڵانی ناو بوو، یەکەمین ناوچەی کوردی بوو کە بە ناوی کوردستان ناوبانگی دەرکرد.

هێندێك بڕوایان وایە کە "ئەم خاکە جێگەی دروستبوونی ڕەگەزی کوردە" یا "لانکی هەموو عەشیرەتەکانی کوردە" ماوەی حەوت سەد ساڵ کوردی ئەردەڵان یەك پارچە و لە چوارچێوەی میرنشینێکی سیاسیدا خۆی نواند. ئەمە بووە هۆی ئەوە کە ئەردەڵان ببێتە یەکێ لە ناوەندەکانی کۆکردنەوەی ئێتنی (ڕەگەز) ی کورد. لە مێژووی ئەردەڵاندا بەڵگەی وا هەیە کە کوردەکانی ئەم ناوە هەست بەوە بکەن کە کۆمەڵگاکەیان بەرز و پێشکەوتووە. ئەم هەستە وەها بووە کە کوردەکانی ئەم ناوەی سەدەی هەژدەیەم و نۆزدەیەم خۆیان بە کۆمەڵێکی پتەو لە قەڵەم بدەن و تەنانەت خۆیان بە میللەتێکی تایبەتیش بزانن. دانیشتوانی کوردستانی ئەردەڵان زۆربەی زۆریان نیشتەجێ بوون و لە مێژ بوو وازیان لە ژیانی کۆچەری هێنا بوو. کولتووری شارنشینی بە شێوەی سەردەم، دەمێك بوو لەو ناوەدا جێگیر ببوو و شاری سنەی پایتەختی ئەم میرنشینە، ببووە ناوەندێکی سیاسی و ئابووری و کولتووری.

بنیاتنەری ئەم میرنشینە، بابا ئەردەڵان، ڕەنگە لە نێوان نیوەی دووەمی سەدەی یازدەیەم هەتا نیوەی یەکەمی سەدەی دوازدەیەم ژیابێ و فەرمانڕەوایی کردبێ. شەرەفخانی بدلیسی و کرۆنیکنووسە ناوچەییەکان لەسەر فەرمانڕەوایانی سەرەتای ئەم میرنشینە، زانیارییەکی ئەوتۆ بە دەستەوە نادەن. سەرەڕای نەبوونی بەڵگە و کەرەسەی باوەڕپێکراو، ڕەنگە بتوانین هەندێ ڕاوبۆچوون سەبارەت بە چۆنیەتیی بنەچەکە و کاروباری یەکەم فەرمانڕەوایانی ئەردەڵان دەربڕین.

پێکهێنەری میرنشینەکە و ڕەنگە پاش ئەویش، تیتری "بابا" یان هەبووە، ئەم تیترە لە ناوچەکەدا تایبەت بووە بۆ ڕابەر و پێشەوایانی ئاینی ئەهلی حەق (کاکەیی) هەروەها زۆریی تیتری دیکە وەك "پیر" "سوڵتان"، "سان" و "شازادە" و..... لە ناوچەکەدا، کە تیترە بۆ توێژە بەرزەکانی ئاینیی کاکەییەکان، ئەم بۆچوونە بەهێز دەکات کە دەبێ خەڵکی ئەم ناوچەیە هەروا کە (ك . ج. ریچ) و محەمەد ئەمین زەکی دەڵێن گۆران بووبێتن و لە بارەی ئاینیشەوە ئەهلی حەق و

فەرمانڕەواكانیشیان لە هەمان كاتدا كە پێشەوای ئاینییان بوون، سەركردایەتی سیاسیشیان بە دەستەوە بووە.

لەبەر نەبوونی سەرچاوەی باوەڕپێكراو، ناكرێ چۆنیەتی بارودۆخی رێكخراوی سیاسی و ئابووریی- كۆمەلآیەتیی ئەم میرنشینەش لە سەرەتای پێكهاتنیەوە، بە وردی و رێكوپێكی بخرێنە بەرچاو، هەر ئەوە دەتوانین بڵێین كە پێش سەردەمی سەفەوییەكان، دەسەلآتدارانی ئەردەلآن بە ناوی میر، حاكم حوكمڕان، فەرمانڕەوا و میرانی میراتگر ناو دەبران، میر خاوەن دەسەلآتی تەواو بووە و بە هۆی كاربەدەستان و دەست و پێوەندیەكانییەوە ولآتەكەی بەڕێوە بردووە. خانی ئەردەلآن پێشەنگی لەشكرێكی بەهێز بووە كە بریتی بوو لە ژمارەیەك خێڵ و عەشیرەت و بە سەرۆكایەتیی مەزنەكانیان لە خزمەتی خاندا بوون، خانی ئەردەلآنیش وەكو سەرۆكی میرنشینەكانی دیكە، بۆ پاراستنی خۆی و ولآتەكەی لە دەست داگیركەران، ناچار بووە "لەسەر دوو پەت یاری بكات" جارێك لە پەنای عوسمانیەكاندا بێ و زەمانێكیش سەر بە ئێرانییەكان و زۆرجاریش نە رۆمی بوون و نە ئێرانی، سەربەخۆ، حكومەتیان دەكرد، و بەم چەشنە خۆیان پاراست هەتا نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەهەم، ئەم فەرمانڕەوایانە، لە كارەساتەكان و چارەنووسی ناوچەكەدا دەورێكی گرنگ و سەرەكییان هەبووە. لە سەردەمانی تایبەتیشدا مەزن و سەرۆك عەشیرەتەكانی ئەم ناوە یا لە لاین خونكارانی رۆم یا پادشایانی ئێرانەوە، بە شەرتێ ئاگایان لە سنوور بێ و وەك خاوەن هێزی چەكدار لە خزمەتی حكومەتی ناوەندیدا بن، بوون بە خاوەن زەوی و زار پاشان گەورە دەرەبەگی ناوچەكە.

هەروا كە ئاماژەمان بۆ كرد، ژیانی ئابووریی- كۆمەلآیەتیی هەرێمەكەش لەسەر هەردوو شێوەی وەرزێری و ئاژەڵداری بە گوێرەی ناوچەكە وەستابوو، بۆ نموونە ناوچەی ئەسفەن ئاوا لە دەشتایی رۆژهەلآتی سنەوە، عەمباری دەغڵودانی هەرێمەكە و تەنانەت دەوروبەریش بوو، ناوچەی سارالّ و تیلەكۆ و بانە و مەریوانیش، سەرچاوەی بنەڕەتی ئاژەڵداری بوون، ئەگەر بە وردی سەیری ئەم دیارییە بچووكەی فەرمانڕەوای ئەردەلآن، سوبحانوێردی خان، بۆ نادر شای ئەفشار بكەین كە بریتی بوو لە چواردە هەزار مەن رۆن، بۆمان دەرئەكەوێ رادەی ئاژەڵداری لە چ ئاستێكدا بووە. خەڵكی هەرێمی ئەردەلآن لە تەنیشت ئەم دوو شێوەیەی بەرهەم هێنانەوە لە كاری بێستانداریشدا خاوەن ئەزموون بوون، هەر بۆیە بە جووتیار و باخەوانی لێهاتوو ناوبانگیان دەركردووە، بەلآم بە گشتی ئابووریی كوردستانی خوارووی رۆژهەلآت لەسەر بەرهەمهێنانی كشتوكاڵی دامەزرابوو، بۆیە مەسەلەی زەوی و ئەو پەیوەندییانەی لە دەوری ئەودا پێكدەهاتن، مەسەلەیەكی سەرەكییە بۆ روونكردنەوەی ئابووریی میرنشینیی ئەردەلآن.

لەبەرئـەوەی شـێوەی ڕەنێوهێنـانی زەوی لـەم هەرێمـەدا دەسـتی بـاڵای هـەبووە، پێوەنـدیی دەرەبەگایەتیی زۆر گەیشتوو و ئاشکرا خۆی نیشان دەدا و چەوسـانەوەی دەرەبەگایـەتیی ڕەوشـتی ئاشکرای هەبوو و ئەوەش جیاوازییەکی بنچینەیی پێشکەوتنی کۆمەڵایەتی و ئابووریی ئـەردەڵان دەردەخات بە پێچەوانەی ناوچە کوردنیشینەکانی تر کە زۆربەی کولتـووری بـەڕێوەبردنی ئـابووری بریتی بووە لە شێوەی شوانکارەیی و کۆچەری. ئاشکرایی دابەشـکردنی چینایەتی و پێگەیـشتنی فـۆڕمی چەوسـانەوەی دەرەبەگایـەتیی و پێوەنـدیی دەرەبەگایـەتی، دیکتاتۆرییـەتی چـینایەتی چەسپاوتر دەکرد، جا لەبەرئەوەش لـە ئەردەڵانـدا پلـەی ڕێکخـستنی کۆمەڵایـەتی پێـشکەوتووتر خۆی نیشان داوە و بە درێژایی نزیکەی حەوت سەدە بە تواناترین میرنـشینی دەرەبـەگی بـەردەوام بووە.

خاوەن ملکیی، بنچینەی ئابووریی حکومـەتی دەرەبـەگی بـوو، نزیـك بـوون لـە حکومـەت و دەوڵەت و بەرپرسایەتی و داگیرکردنی هەموو کارە گەورەکانی ئیدارە و بـەڕێوەبردن بـوو بـە هـۆی پتەوبوونی حکومەت و نفووزی ئەم تاقمە. ئەوەبوو زۆربەی شـارەکان بـە تـەواوی لـە ژێـر دەسـت وچـاودێری ئـەوانا بـوو. ئـەم تاقمـە هـیچ ئاگایـان لـە موڵکـەکانیان نـەبوو و ژیـان و بـارودۆخ و داهاتووی وەرزێرەکانیان خستبووە پشتگوێ. خاوەن زەوییەکان لە میرنشینی ئەردەڵاندا، زۆربەیان لە دێهاتەکانی خۆیاندا نەدەژیان، بەڵکو کارگێریی و پاراستنی بەرژەوەندییەکانیان بەسەر کـار یـا خزمێکی خۆیان دەسپارد بە ناوی موباشیر، (زاوت و کوێخـا)و خۆیـان و دەسـت وپێوەنـدەکانیان لە شارەکاندا دەژیان و تاقمی حکومەتیان پێکدێنا. لە توانای ئەم خاوەن زەوییانەدا بوو، هـەموو شتێك لە وەرزێر بستێنن و وەرزێریش مافی ئەوەی نەبووە بەرەنگارییان بکات. بە کورتی هـەموو دەسەڵات لە دەستی ئاغا و خان و دەرەبەگدا بووە، وەرزێریش هەر زەوی کێلانی بۆ مـابوو و بـاج و پیتاکێکی زۆر، هیچ مافی تری نەبوو. دوکتۆر مەحەمەد موکری لە وتارێکدا بە ناوی "جـۆری باج و پیتاکی نادەوڵەتی و ڕێورەسمی داسەپێنراوی هەنـدێ لـە خـاوەن موڵکـەکان لـە گونـدەکانی کوردستاندا" ، ئاماژە بە سەد و حەڤدە جۆر بـاج لـە کوردسـتاندا دەکـا. یـەکێ لـەو باجانـە کـە ڕەنگە لە هیچ جێگایەکی تردا نەبووبێ باجی "دەرمالانە" یا "خانە شمار" بـوو، فـەرمانڕەواکانی کوردستانی ئەردەڵان، ئەم باجەیان لە خەڵکی هـەژار و دەسـتکورت وەردەگـرت بـەڵام ئەشـراف و ئاعیان و خاوەن ملکەکانیان لـەم باجـە قوتـار کردبـوو. هـەر مـاڵ بـە پـێ ئەنـدامانی ماڵەکـە و ژمارەی ئەو مریشك و کەڵەشێر و گوێدرێژ و مەڕ و مانگایە کە هەیبوو، دەبوو پارەیـەك بـدا بـە

حكومەت. لە ساڵی ١٨٤٩/١٢٨٤ی كۆچیدا، فەرهاد میرزا موعتەد و دەولـە، مـامی ناسـردین شا و حاكمی ئەو كاتەی سنە، ئەم باجەی پووچ كردەوە[١].

وەرزێرەكان وەك پاشماوەی كۆیلەكان گرانایيەكی دیكەشـیيان لەسـەر شـان بـوو. جووتیارەكـان ناچار بوون لە پرۆژە گەورەكانی ئاودێری و دانـانی پـرد و ڕێگاوبانـدا و تەنانـەت ئـیش و كـار بـۆ ماڵی ئاغا بە بێگار كار بكەن. زانایەك لەم بارەوە دەڵێ هەرچـەندە ملكانـەی بـە شـتوومەك لـە هەمو شێوەكانی ملكانە زیاتر بلاّوبۆتەوە، بەلاّم دیسان تا رادەیەك پاشماوەی شـێوەی كـۆن، واتـە ملكانەی بە كار یا بێگاریشی لەگەڵە، جا خاوەن ملك دەوڵەت بێ یـان یـەكێكی تـر مەسـەلەكە هەروەك خۆیەتی.

بە هۆی ئەم زوڵم و ستەم و چەوسانەوەی دەرەبەگیی توند و تیژتر ئاراستەی گوندنـشین كرابـوو كە ژیانێكی كولە مەرگییان دەبـردە سـەر، هـەردەم لـەژێر مەترسـی پـەلاماردانی دەرەبەگەكانـدا دەژیان.

تایبەتمەندیی ئابووریی دەرەبـەگیی، پێكـەوە بەسـرانی خـاوەن ملكـی دەرەبـەگ لەگـەڵ دام و دەزگا بچووك و سەربەخۆكانی وەرزێران بووە و شەرتی پێویستی وەها دەزگایەك بەسـرانی وەرزێـر بووە بە خاوەن ملكەوە. ئەم دیاردەیـەش جێگـای سـەرنجە، پێویـست نـەبووە حەتمـەن دەرەبـەگێك خاوەن زەوی و ئاو بێ، بەڵكو لە سەردەمانی دیـاریكراو و بـە تایبـەت لـە سـەردەمی سـەرەتایی كۆمـەڵگای دەرەبەگیدا، دەوڵەت، دەوڵەتێك كە لـە لایـەن دەرەبەگەكانـەوە سـەركردایەتی دەكـرا، دەیتوانی خاوەن زەوی و ئاو بـێ . لـەم بـار و دۆخـەدا زەوییـەكانی دەوڵـەت ملـك و قەڵـەمرەوی هاوبەشی چینی دەسەلاّتدار بووە كە "باج و پیتاك " ی بـۆ دەزگـا دەوڵەتییـەكان لـە وەرزێرەكـان وەردەگرت. تایبەتمەنـدیی ملكـداریی دەوڵـەت بەسـەر زەوییەكانـەوە ئەمەیـە كـە دەوڵـەت خـۆی راستەوخۆ بە هۆی كارمەندانی باج و پیتاكیەوە ئەو وەرزێرانە كـە كـەڵكیان لـە زەوی وەردەگـرت واتە كۆمەڵە گوندنشینەكانی دەچەوساندەوە. پاشان باج و پیتاك پێكەوە خـڕ دەبوونـەوە و ئـەوەی كە دەوڵەت وەك "باج و پیتاك " كۆی دەكردەوە جا پارە بوایە یا شتومەك، بـە نـاوی مانگانـە و مەعاش و یارمەتی و بەخشش دیاری هتـد... لـە نـاو ئەنـدامانی چـینی دەسـەلاّتداردا دابەشـی دەكرد. ڕێكخراوی خاوەن ملكیی زەوی بە پێ هیرارشی واتـە بـەرزو نزمیـی و هـەبوونی دەزگـای تاقمی چەكدار كە پێویستی بوو و لەبەر دەستیدا بوو، دەسەلاّت و حـوكمی ئـەعیان و نـەجیبزادە دەرەبەگەكانی بەسەر وەرزێرەكان و رەعیەتـە بـە زەویـەوە بەسـتراوەكاندا دابـین دەكـرد، چۆنیەتیی خاوەن ملكی زەوی لە سەردەمی دەرەبەگایەتیدا ئەمە بوو كە ماڵێكی دەرەبەگ سەر بە چینێكی

١- بۆ زانیاریی زیاتر لەم بارەیەوە جگە لە سەرچاوەی ناوبراو، سەیری ئەم كتێبەش بكەن: ئەحمـەد خودادادە، چارە ڕەشی وەرزێر، وەرگێڕ عەبدوڵلاّ مەردۆخ، پاریس ١٩٩٥

دەسەڵاتدار بوو کە لە چوارچێوەی سێنفیدا ڕێك و پێك کرابوون و ئەندامانی ئـەم چـینە (مالیکـە دەرەبەگەکان) دەبوو خزمەتێکی سپایی یا مەدەنی تایبەت بە دەوڵەتی دەرەبەگ بکەن.

چـینی دەرەبـەگ لـە ئەردەلانـدا لـە سـەدەی شـازدەهەمەوە هـەتا نیـوەی یەکـەمی سـەدەی نۆزدەهەم دەکرێن بە پێنج گرووپەوە:

١. بنەماڵە ناوچـەییەکان، بنەماڵـەی ئـەردەلان و وەکیـل وەزیـر و سـانەکانی هـەورامان و سوڵتانەکان و خانەکانی سەقز و بانە و مەریوان و جوانڕۆ.

٢. سەرۆك و مەزنانی عێڵە کۆچەرەکان.

٣. پیاوە ئاینییە موسوڵمانەکان.

٤. وەرزێرە سەربەخۆکان.

٥. مووچەخۆر و کاربەدەستانی شا.

(برێك لـەم زەویانـە دەوڵـەت دەسـتی بەسـەردا گرتـووە و بناغـەی زەوییـە دەوڵەتییـەکان لـە کوردستان، مڵکی ئەو کەسانەیە کە لەگەڵ حکوومەت بە شەڕ هـاتوون و لێیـان داگیر کـردوون و بە ناوی جۆربەجۆرەوە بە کارمەندەکانی خۆی دەیبەخشیّ).

لـە هـەر قۆنـاغێکی مێـژوودا چارەنووسـی ئـەو گرووپانـە بـە شـێوەی جۆربـەجۆر دەگـۆڕان سەرکردایەتی لەم دەستەیەوە دەکەوتە دەست دەستەیەکی دیکەوە.

مێژووی ئەردەلانەکان، لە سەردەمی سەفەوییەکان و بە تایبـەت لـە زەمـانی حکومـەتی شـا عەباس (١٠٣٩-٩٩٧/١٤٢٩-١٥٨٧) ەوە، ڕووناکایی پتری دەکەوێتە سەر.

شا عەباس کە حکومەتی بە دەستەوە گـرت. لـە زۆرانبـازی و ڕەبـەریّ نێـوان تـاقمی تـورکی کۆچەر خێوەت نشین لە لایـەك و ئـەو دەسـتە و چـینە دەرەبەگانـە کـە خوازیـاری حکوومـەتێکی ناوەندی و بە دەسەڵات بوون، واتە تاقمی مەدەنی کە زۆربەی زۆریـان ئێرانـی بـوون، لایـەنی ئـەم دەستەی دوایییەی گرت و بە تەواوی هێزییەوە کەوتە راونانی لایەنگرانی دەستەکەی تر، بە گشتی لـە ڕۆژهـەڵاتی سـەدە ناوەندەکانـدا، ئـەم دوو ستاندانـسە واتـە دوو بۆچـوونی سیاسـی زاڵ بـووە دژایەتی لایەنگرانی حکومـەتی ناوەنـدیی بـە دەسـەڵات، لەگـەڵ تـاقمی بڵاوەخـوازیی و پـرش و بڵاویی دەرەبەگیی.

شـا عەباسـیش وەکـوو زۆربـەی شـا و دەسـەڵاتدارانی سـەفەوی لـە هـەمان کاتـدا کـە خـۆی بڕوایەکی تەواوی بە دین نەبوو، بەڵام لە بـاری سیاسـییەوە بـە ڕواڵـەت ڕێـزی لـە داب و نـەریتی سەفەوی دەنا و پشتیوانی لە شیعەکان دەکـرد و سـوننییەکانی ڕاودەنـا و ئـەوانی بـە لایـەنگرانی دەوڵەتی عوسمانی و خانەکانی ئۆزبەك دەژمارد، بەڵام لەگەڵ فەلـە و مەسـیحییەکاندا ئاکـارێکی هێمنانە و باشی هەبوو.

شا عەباس لە خەبات لە دژی جیاوازیخوازاندا، هیوادار بوو بتوانێ چۆك بە سەرۆکە بە دەسەڵاتەکانی کورد و بە تایبەت خانی ئەردەڵان، واتە هەڵۆ خان، دابدا. بەشەڕ و لەشکرکێشی شتێکی وای پێنەکرا. بە گوێرەی کرۆنیك نووسەرەکانی ناوچە، جارێکیش بە خۆی و سپایەکی تێرو تەسەلەوە هێرشی کردە سەر هەڵۆ خان، بەلاّم ئەم جارەش سەر نەکەوت، راوێژکارەکانی وایان بە باش زانی ئەم کێشەیە لە ڕێگای دیپلۆماسی و گفتوگۆوە چارەسەر بکرێ، شا عەباس بەو شەرتە کە هەڵۆ خان ئاگای لە ناوچەکە بێ و سنوور بە باشیی بپارێزێ باجی خۆی بدا و کوڕە گەورەکەی خان ئەحمەد خان بنێرێ بۆ دەربارەی شا لە ئەسفەهان، وازی لێ دێنێ، شەڕی لەگەڵ هەڵۆ خاندا وەستاند.

هەڵۆ خان، خان ئەحمەد خانی کوڕی نارده دەرباری شا و بۆ خۆشی پاش ماوەیەك، سەری لە ئەسفەهاندا. خان ئەحمەد خان، یەکەمین ئەمیرزادەی کورد بوو کە وەك بارمتە لە دەربارەی شادا گل درابووەوە، پاشان ئەمە بوو بە نەریتێك گەلێ جار دەسەڵاتدارانی ئێرانی بۆ گوێ رایەڵیی و دڵسۆزیی مەزنانی کوردستان سەبارەت بە حکومەتی ناوەندی، کوڕ و برا و مامی ئەوانیان بە بارمتە لە لای خۆیان رادەگرت، یا کچی خۆیانیان لێ مارە دەکردن.

خان ئەحمەد خان کە بە تەمەن زۆر گەنج بوو و هێشتا چاو و دڵی تاڵ و سوێریی دنیای نەچەشتبوو، کەوتە بەر کارتێکردنی بارودۆخی بریقەداری دەربار و زۆر زوو فێری شت بوو، بە هەلومەرجی ژیانی دەربارییی راهات و مەزاجی کوردەوارییی تێکچوو. پاش ئەوە کە دەبێ بە شیعە. شا خوشکی خۆی کلاّوزەڕ خانمی[1] لێ مارەکرد، فەرمانی حکومەتی کوردستانی ئەردەلانیشی بۆ نووسی بەو شەرتە باوکی رازی بکا بێت بۆ ئێسفەهان.

خان ئەحمەد خان، پاش هەوڵ و تێکۆشانێکی زۆر، ئەمری شای جێبەجێکرد و خۆی لە جێگای باوکی دانیشت. فەرمانڕەوایی خان ئەحمەد خان، لە کوردستانی خوارووادا، لاپەرەیەکی

١- دیار نییە لەبەر چ هۆیەك، کلاّوزەڕ خانم حەزی لە خان ئەحمەد خان نەکردووە. ماه شەرەف خانم دەنووسێ " گەرچی لە مێژووەکاندا بە درێژیی نەنووسراوە بەلاّم من لە رابردووانم بیستووە کلاّوزەڕ خانم نەیویستووە بچێتە لای خان ئەحمەد خان" کلاّوزەڕ خانم هەرچەند لە خان ئەحمەد خان کوڕێکی هەبوو بەلاّم خیانەتی بە مێردەکەی کرد و لەگەڵ یوسو یاسکای شاعیر و مۆسیقاژەن و وەرگێڕی دەربارەی خان ئەحمەد خاندا نێوانی عاشقانەی هەبوو. شۆفارەکان کارەساتیان بۆ خان گێڕاوە بەلاّم خان بڕوای پێ نەکردن، هەتاکوو شەوێك لە کۆڕێکی شەوانەی خاندا، یوسو یاسکا بە مەستی چەند شیعرێك لە هۆنراوەکانی کە باسی ئەویینداری خۆی و کلاّوزەڕ خانمی دەکرد بە دەنگە خۆشەکەی بە گۆرانی دەچڕی، خان کە گوێی لێ بوو کارەساتەکەی بۆ روون بۆوە، فەرمانی دا شاعیری عاشق بگرن و لە چینە (بنەڕەت)ی دیواری بنێن. بەم چەشنە یوسویان کوشت و کلاّوزەڕ خانمیشیان ناردەوە بۆ دەبارەی شا لە ئیسفەهان. لە گۆرانی فۆلکلۆری ناوچەی ئەردەلاّندا ئێستاش شوێنەواری ئەم چیرۆکە خۆشەویستییە هەرماوە.

نوێی خستە سەر مێژووی ئەردەڵانەکان، خان لە دوای ئەوە کە بوو بە شیعە و زاوای شا، تیتری "والی"[1] پێدرا. هەرچەند ئەم وشەیە، "تێرم"ێکی مەزهەبی شیعەیە، بەڵام هەر بە واتای "واسال"[2]ە کە لە کۆمەڵگای ئەوروپای رۆژئاوای سەردەمی دەرەبەگی دەبینرێ. خانی ئەردەڵان بە رەسمی بوو بە ژێر دەست (واسال) ی شای ئێران.

کە خاوەنی سەرجەمی وڵات بوو. خانی ئەردەڵان شەڕی بۆ شا دەکرد، راپەڕیوانی دمدمی بۆ سەرکوت کرد، تەنانەت مووسڵ و بەغداشی بۆ داگیرکرد و دیاری و باج و پیتاکی بۆ دەنارد. ئەمە یەکێ لە دیاردەکانی کۆمەڵگای دەرەبەگیی پێشکەوتوو بوو کە خاوەن ملکیی زەوی بە گوێرەی هێرارشێك دابەش دەبوو واتە زەوییەك لە یەك کاتدا دوو یا چەند خاوەنی هەبووە و بە پێ بەرزیی و نزمییان، سەرۆك و بن دەستی یەکتر بوون.

بەڵام لە هەمان کاتیشدا والی ئەردەڵان خۆی لە شا کەمتر نەدەزانی، دەربار و بارەگای وای بۆ خۆی سازکرد بە قسەی مێژوونووسان هیچی لە شا کەمتر نەبوو، کاتێ جێنشینی شا عەباس، واتە شا سەفی، دەسەڵاتی گرتە دەست، ئێرەیی بە دەسەڵات و کۆشك و قەڵای خانی ئەردەڵان دەبرد، لێی کەوتە شك و چاوی کوڕەکەی خان ئەحمەد خان واتە زۆراو بەگ کە لە دەرباردا بە بارمتە راگیرابوو، هەڵکۆڵی، ئەم کارەساتە خان ئەحمەد خانی تووشی دەرد و

ئازارێکی زۆر کرد و لە داخان رووی لە دەوڵەتی ئێران وەرگێڕا و بانگەشەی سەربەخۆیی کرد و خوتبە و سکەی بە ناوی خۆیەوە کرد.

دانەری کتێبی "تژکرە الملوك"، میرزا سەمیعا، کە کتێبەکەی لە ساڵی ١١٣٥/١٧٢٥ نووسیوە و زۆرتر باسی رێکخراوی کارگێڕیی دەوڵەتی سەفەوی دەکا، کاتێ دێتە سەر باسی میرەکانی ئێرانی سەردەمی سەفەوییەکان، دەنووسێ: "میرەکانی ئێران دوو بەشن: یەکەم ئەو میرانەن کە لە دەرباری شادا نین و لەوێ خزمەتێکیان پێ نەسپێردراوە پێیان دەڵێن میرانی سەرسنوور. ئەم میرانەش، چوارن، یەکەمیان والییەکانن. لە هەموو ئێراندا چوار والی هەبوون کە بە گوێرەی دەسەڵات و پلە و پایەی بەرزییان بریتی بوون لە: والی عەرەبستان کە لەبەر سەیید بوونیان و دلێری و زۆری عێڵ و عەشیرەتیان لە والییەکانی دیکە بەرزتر و رێزدارترن. پاشان والی

١- وتەیەك هەیە کە شا سێبەری خودایە لەسەر زەوی، شایەکانی سەفەوی خۆیان بە نوێنەری ئیمامی زەمان و هەموو حاکمە لەخۆ چکۆلەتریشیان بە نوێنەری خۆیان دادەنا.

٢- واسال وشەیەکی لاتینییە vassalus لە ئەوروپای رۆژئاوادا بە فیئۆدالێکیان دەگوت کە زەوییەکی بە ناوی ئیقتاعەوە (Feod) لە شایەك، میرێك یا فیئۆدالێکی لە خۆ گەورەتر وەردەگرت و لە باتی ئەوە دەبوو شان بە شانی ئەو لە شەڕ و لەشکرکێشییەکاندا بەشداری بکا و هەروەها هەندێ ئەرکی دیکەشی لەسەر شان بوو کە دەبوو بیانکات و پارەیەکی دیاری کراویشی پێبدا.

لوڕستانی فەیلییە کە لەبەر موسڵمان بوونی لە والی گورجستان بەڕێزترە ئینجا والییەکانی گورجستانی ملکی ئێرانن، کارتێل و کاخێت و تفلیس....... لە پاش والی گورجستان، والی کوردستانە کە جێگای دانیشتنیان سنەیە". شتێکە لێرەدا بە روونی دیار و زەقە ئەوەیە کە کاربەدەستانی دەوڵەتی سەفەوی، والی کوردستان کە ببوو بە شیعەش و خەڵکی کورستانیان پێ موسڵمان نەبووە و لە پاش والی گورجستانەوە کە مەسیحی بوو ناویان هێناون. بازیل نیکیتین، دەنووسێ شایەکانی ئێرانی سەردەمی سەفەوی، بە بێ ئامادەبوونی ئەم والیانە لە دەربار‌دا، نەیاندەتوانی بچنە سەر تەختی شایی و تاج لەسەر بنێن.

کتێبەکەی میرزا سەمیعا کە بە پشتبەستن بە ئارشیف و کەرەسە و بەڵگەنامەی دەوڵەتی نووسراوە، تا رادەیەکی زۆر دەتوانێ چۆنیەتی کاروباری کارگێڕی سیاسی و ئابووریی کوردستانی ئەردەلانیشمان بۆ روون بکاتەوە، لەم سەرچاوەیەدا ناوچەی ژێر دەسەلاتی والییەکان کە بە "ممالك سرحد" ناسرابوو، بە ملکی تایبەت بە ئەوان لە قەلەم دەدرا، بوودجەی تایبەت بە خۆی هەبوو و شا و حکومەتی ناوەندی دەستی نەدەخستە ناو کاروباری ولاتەکەوە، هەندێ جار والی بە ناردنی برێك دیاری وەك رۆن و ئاژەڵ و بەرهەمی وا بۆ دەرباری شا و هەروەها ژمارەیەکی دیاری کراوی سەرباز و شەڕکەر، مل کەچی خۆی نیشان دەدا. گەلێ جاریش ناردنی ئەم دیاری و سەربازانەش پشتگوێ دەخران و تەنانەت کاتێ شاش بە رەسمی داوای دەکرد، داخوازییەکەی بێ وەلام دەمایەوە.

یەکێك لەو باسانە کە لە مێژووی کوردستانی ئەردەلاندا، زۆر کەم لێیکۆلراوەتەوە، چۆنیەتیی هیرارشی چینی دەسەلاتداری میرنشینەکەیە کە سەرجەمی حکومەتی سەربەخۆ و نیوە سەربەخۆی ئەم ناوەی پێك هێنا.

لەناو رۆژهەلاتناسەکاندا، (ی . ئی . ڤاسیلیەڤا)، وەرگێڕی شەرەفنامە و چەن کرۆنێکی ئەردەلانی بۆ زمانی رووسی و پسپۆر لە مێژووی ئەردەلاندا، تاقە کەسێکە بە چەشنێکی بەربلاو و زانستی ئەم باسەی خستوەتە بەر توێژینەوە و لێدوان. ناوبراو تێزی دوکتۆراکەی تەرخان کرد بۆ وەرگێڕانی کرۆنێکی خەسرەوی کوڕی محەمەد بە ناوی "تأریخ بنی أردلان" کە لەگەڵ سەرەتایەك و پەراوێزی وردی زانستییانەوە لە چاپیدا. هەروەها لە کتێبێکی دیکەشیدا بە ناوی "کوردستانی خوارووی رۆژهەلات لە سەدەی حەڤدەوە تا سەرەتای سەدەی نۆزدە — کورتە مێژوویەکی میرنشینانی ئەردەلان و بابان-" گەلێك زانیاریی تازە و راوبۆچوونی نوێی خستە سەر ئەم باسە. بۆ ئامادەکردنی ئەم وتارە، لە نووسینەکانی یای ی . ئی . ڤاسیلیەڤا کەڵکی زۆر وەرگیراوە.

والییەکانی ئەردەلان لەدام و دەزگای حکومەتیی خۆیاندا لاسایی دەربارەکانی ئێران و هەندێ جار عوسمانییان دەکردەوە، بە تایبەت دەربارەی سەفەوی، بە هەندێ جیاوازی ناوچەییەوە.

هەر لە سەرەتای دامەزراندنی میرنشینی ئەردەلانەوە، ئیش و کاری سەرەکی بەڕێوەبەرایەتی و دەسەلات لەناو چەند بنەماڵەی بە دەسەلاتدا دابەشکرابوو. دانەری "حدیقە ناصریە" میرزا علی اکبر منشی و هەروەها شێخ مەحەمەد مەردوخ، نووسەری کتێبی "تأریخ مردوخ" باسی چەند بنەماڵەیەك دەکەن کە دیارە بڕێکیان هەر ئەو بنەماڵە خاوەن ملك و بە دەسەلاتەن کە لە کۆنەوە لە کاری حکومەتدا بەشداربوون.

، شێخەلئیسلامی (بنەماڵەی شێخەلیسلام)[1]، ئیمام جومعە (بنەماڵەی مەردوخییەکان)، دیوان بەگی (بنەماڵەی رەزا عەلی دیوانبەگی) و.......زۆربەی ئەم بنەمالانە لە رەوتی بەرەو پێش چوونیاندا، چینی خاوەن ملکی گەورە واتە دەرەبەگیان پێك هێنا و ئیتر پێوەندیی دەرەبەگیی لەم هەرێمەدا باڵی بەسەر خەلکەکەیدا کێشا و دابەشیانی کرد بە دوو چینی— لە سەرەکییەوە چینی چەوسێنەر — دەرەبەگ — چینی چەوساوە — گوندی، وەرزێر و کۆچەرەکان- چەوساوە و چەوسێنەر دوو هێزیان دروست کردبوو، دەرەبەگ و خاوەن زەوییەکان لە لایەك و لە لایەکی تریشەوە وەرزێرەکانی ژێر دەستیان.

ئەم بنەمالانە خۆیان بە نەجیب دەزانی، زۆر کەم تێکەڵ بە جەماوەری خەڵك دەبوون و بە خەلکیان دەگوت "بۆرە پیاو" خەلکەکەش بە خاوەن ملکو دەسەلاتیان دەگوت "ئەعیان". ژن و ژنخوازی بە قانوونی پتەوی نەنووسراو، لە نێوان بۆرە پیاوان و ئەعیانەکاندا، قەدەغە بوو. ئەعیانەکان لەناو کۆشك و قەلا دیارەکانیاندا دەژیان. هەموو پلە و پایەی ئابووری و کۆمەلایەتی و سیاسیی تایبەتی هی ئەوان بوو. نفوزی ئەم دەرەبەگانە وەك هەموو گەورەیەکی دیکە بەو ملکانەیە نەبوو کە دەستیان دەکەوت، بەلکوو بە ژمارەی رەعیەتەکانیانەوە بوو و

---

[1]- لە شاری سنەدا دوو بنەماڵە بە شێخەلیسلامی بەناوبانگن، یەکەم ئەو شێخەلیسلامیانە کە بە رەچەڵەك دەچنەوە سەر بنەماڵەی سەید مەحموود و سەید زەکی کوڕی. کە لە سەدەی شەشەمەوە هەتا سەدەی چواردەیەمی کۆچی تیتری شێخەلیسلامیان هەبووە. پاش کوژرانی سەید مەحموود و سەید زەکی، کار و ناوی شێخەلیسلامی لە دەستی ئەم بنەماڵەیە دەرچوو و کەوتە دەستی بنەماڵەی مەوالی. دووەم ئەو شێخەلیسلامیانە کە دەچنەوە سەر بنەماڵەی مەوالی ئەردەلان. تیتری شێخەلیسلامی لەم بنەماڵەدا لە ساڵی ١١٦٠/١٧٥٠ پەیدا بووە کە درا بە مەلا مستەفای قازی (لە ساڵی ١١٦٣/١٧٥٣دا کوژرا) باوکی قازی شەریفی ئەردەلانی نووسەری (زبدە التواریخ). لەم بنەماڵەدا دوو مێژوو نووسی دیکە هەلکەوتوون. یەکەمیان مەحەمەد ئیبراهیم کوڕی مەلا حوسێنی ئەردەلانی، خاوەنی یەکەم زەیلی شەرەفنامە لە کوردستانی ئەردەلان بە ناوی "مێژووی ئەردەلان" ئەویتر ئیسماعیل کوڕی مەلا حوسێنی ئەردەلانی، نووسەری "مێژووی ئەردەلان". رەنگە ئەم دوو مێژوونووسە برا بووبێتن. یەك لە کەسایەتییە سیاسییە بەناوبانگەکانی ئەم بنەماڵەیە مەلا لۆتفوڵڵا شێخەلیسلامە، مەلا لوتفوڵڵا، کوڕی مەلا فەتحوڵڵا قازی، زۆرتر پیاوی سیاسەت بوو تا دین، خاوەن ملك بوو لە دەستبەندی و ئاژاوەنانەوەدا دەستێکی بالای هەبوو. زۆری دەخواردەوە و هەمیشە سەرخۆش بوو. نووسەری "تحفە ناصریە دەنووسێ: پیاوێکی دووربین و خاوەن بڕوا بوو. سەرەڕای ئەوە کە زۆر بە دەسەلات بوو لە دەرکردنی حوکمی شەرعیدا گەلێك دووربین و لەسەرەخۆ بوو لە مەحکەمەکەیدا "ناسیخ و مەنسووخ" کەم دەبینرا. زۆر دلێر و بە ئەمەك و بێ باك بوو. لە کار و کردەوەیدا لە چوارچێوەی مەلایەتی دەرچووبوو و ژیانی وەك میرانی بە دەسەلات مەلا لوتفوڵڵا لە ساڵی ١٣١٥/١٩٠٥ کۆچی دوایی کرد.

ئەوەش بۆ خۆی بە ژمارەی ئەو جووتیارانەوە بەسترابوو کە ملکی خۆیانیـان هـەبوو و سەرچـاوەی دەسەلاتەکەیان تەنیا ئەو ملکانەیە نـەبوو کـە وەریـان دەگـرت بـەلکوو فـەرمانڕەوایی سیاسـی و ئابوورییەکەیان بوو بەسەر جووتیارەکاندا. بەم چەشنە دەرەبەگ ئاغای هەموو مەلبەندەکـەی بـوو و ئاغایەتیی بەسەر جووتیارە سەربەخۆکان و خاوەن ملکە بچووکەکانیشدا دەکرد.

بە درێژایی مێژووی ئەم ناوە، ئەم بنەماڵـە دەرەبەگانـە لەسـەر دەسـەلات و نفـووزی پـتر، لـە مـشتومڕ و رقەبەریـدا بـوون. زۆرجـار نـاکۆکی و زۆرانبـازی لەسـەر دەسـەلات دەبـووە هـۆی بەربەرەکانێ جەنگی و سیاسی لە نێوان دەرەبەگ و خاوەن ملکەکاندا و تەنانـەت بـۆ گەیـشتن بـە ئامانجەکانیان خیانەت بە ولات و بەرژەوەندییەکانی و هاوکاری لەگەلّ دوژمنیـشدا رەوا بـوو، تـا وای لێهات لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەیەمدا دەسەلات لە دەست میرانـی ئـەردەلان دەرچـوو کەوتە دەست قاجاریەکان.

ئاماژەمان بەوە کرد کە فەرمانڕەوایانی ئەردەلان لە بـەڕێوەبردنی ولاتـدا، لاسـایی شـایەکانی ئێرانیـان دەکـردەوە. والی ئـەردەلان کـە خـۆی بـە شـا دەزانـی، وەزیـر و سەرلەشـکر و قـازی و مێژوونووس و نووسەری تایبەت و..هتد....ی هەبوو. لە هێرارشی بنەماڵە خاوەن دەسـەلاتەکانی هەرێمی ئەردەلان، لە پاش بنەماڵەی والییـەکان واتـە ئەردەلانـەکان، ئـەو بنەمالانـەن کـە کـاری وەزارەت و پێشکارییان بە دەست بوو. هەرچەند دەستنیشان کردنی پلە و ئەرکەکانیان بە تـەواوی دیار نییە بەلام بە گشتی دەتوانین بلێین ئەمانە بەڕێوەبەر و یاسا دانەری ژیانی ئـابووری سیاسـیی ناوچەکە بوون. وەزیر و وەکیـل هـەردووکیان یاریـدەدەری راسـتەوخۆی بـەڕێوەبردنی میرنـشینەکە بـوون و وەکیـل زیـاتر راوێـژکاری والی بـوو. شـێخ مەحەمـەدی مـەردۆخ لـە باسـی بنەمالـەی شاوەیسییەکاندا دەنووسێ، سەر گەورەی بنەماڵەی ناوبراو، کەسێك بووە بە ناوی ئیـبراهیم بـەگی وەزیر، کە لە سەدەی هەشتەمی کۆچیدا لە دەرباری ئەمیر حەسـەنی ئـەردەلان (١٣٣٦-١٣٧٤-٧٤٦-٧٨٤) بنیاتنەری قەلای حەسەناوادا، پلـە و پایـەی وەزارەتـی هـەبووە. پاشـان یـەکێك لـە نەوەکانی ئەم ئیبراهیم بەگە بە ناوی ئیسماعیل بەگ لە سالی ١٠٣٩/١٦٢٩ لـە دەربـارەی خـان ئەحمەد خانی ئەردەلاندا وەزیر بووە. ئەم بنەماڵەیە لـە ئەسـلدا خـەلکی شـارباژێرن و لـەوێوە بـۆ هەرێمی ئـەردەلان کۆچیان کـردووە. بـە داخـەوە زانیـاریی دیکـەمان لەسـەر ئـەم بنەماڵەیـە بـە دەستەوە نییە و دیارە لەمە زیاتریش ناتوانین باسیان لێوە بکـەین. بـەلام هـەبوونی ئـەم وەزیرانـە ئەوە دەسەلمێنێ کە هـەر لـە سـەرەتاوە حـاکم و والییـەکانی ئـەردەلان دام و دەزگـای وەزارەتیـان هەبووە.

لە کرۆنیکە ناوچەییەکاندا هیچ ئاماژەیەك بەوە نەدراوە کە چۆن کاری وەزارەت و تیتری وەزیـر ئالوگۆری بەسەردا هاتووە و بووەتە وەکالەت و کاری وەزیری دەکەوێتە دەست بنەمالـەی وەکیـل.

ئـەم دوو پلەیـە، لـە قۆناغـە جۆربـەجۆرەکانی مێـژوودا جیـاواز بـوون، لـە دوا سـەدەی ژیـانی میرنشینیی ئەردەلاَندا بوون بە میراتگری. بە رواڵەت وا دیارە پلەی وەزارەت لە وەکالـەت بـەرزتر بووە. شایەکانی سەفەوی لە سەردەمی دەسەلاَت و هێزیاندا لە هێز و دەسەلاَتی والییەکانیان کەم کردەوە و کردنیان بە نوێنەری خۆیان، جـا دیـارە دەبـوو والییـەکانیش وەزیرەکانیـان بـە نوێنـەری خۆیان دابنێن. ئیتر تیتری وەزیر لە جێگای خۆیـدا نـەبوو. والی نوێنـەری شـا بـوو و جاروبـاریش بیگلەربەگی بوو، وەکیلیش دیارە دەمڕاست و پیـاوی والی بـوو. هـەر کـە سـەفەوییەکان تووشـی کزیی و لاوازیی دەهاتن دیسان میرانی ئەردەلاَن بیریان لە سەربەخۆیی جارانیان دەکـردەوە و نـاوی وەزیریش دیسان دەکەوتەوە گەڕ. بە وردبوونەوە لـە دوو وشـەی "وەزیـر" "وەکیـل" بـە درێـژایی مێژووی ئەردەلاَن، رادەی دەسەلاَت و بەهێزیی و کزیی و لاوازیی فـەرمانڕەوایانی ئـەردەلاَنمان بـۆ دەردەکـەوێ. سـەبارەت بـە بنـچینەی بنەماڵـەی وەکیـل کـە کاروبـاری وەزارەت و پێـشکاریی والییەکانیان بـە دەسـتەوە بـوو، مـاە شـەرەف خـانم دەنووسـێ "بنەماڵـەی وەکیـل بـە رەچـەڵەك دەچنەوە سەر یەکێك لە کوڕەکانی زۆراو بـەگی ئـەردەلاَن (١٥٨٩-١٥٥٩-٩٤٥-٩٧٥) بـەناوی خالید بەگی میری خۆشناو" . جا لەبەر ئەمە ئەم بنەماڵەیە خۆیـان بـە هاوتـەرازووی والییـەکان دەزانی و دیارە لـە بنەماڵـەکانی دیکـە بـە تایبـەت بنەماڵـەی وەزیـری پاشـتر، نـەجیبتر، مـیرزا عەبدولڵای مونشی دەنووسێ ئەم بنەماڵەیە زۆرتر لە سێسەد ساڵە لە باوکەوە بۆ کوڕ بـە مـیرات و ماف ئیش و کاری گەورەی وەکالەتیان هەبووە و لە لای هەمـوو خەڵك خـاوەن رێـز و حورمـەت بوون.

لـە رەوتـی مێـژووی رقەبـەریێ و بەربـەرەکانیێ خـاوەن موڵـك و دەرەبەگەکانـدا، کـە لـە دام و دەزگای حکومـەتیشدا خاوەن دەسەلاَت بوون، بۆ ماوەیەکی کورتیش بیێ شەڕ و هـەرا رانـەدەگیرا. ئەم دەسەلاَتدارانە هەمیشە دژ بە یەك و لەسە بەرژەوەندی پـتر، ناکۆکییـان لـە نێوانـدا هـەبوو و لەبەرئەوە گیروگرفتەکان زۆرتر بە چەك چارەسـەردەکران بۆیـە ئـەمانیش گـەلێ جـار وەك دوژمـن دەکەوتنە گیانی یەکتر. زۆربەی زۆری ئەندامانی بنەماڵەی وەکیل لە رەوتی درێژخایـەنی نـاکۆکی و رقەبەریدا لەگەڵ بنەماڵەی وەزیر، کە پاشان دێنە کۆڕی خەباتەوە، بە فیتی ئەوان و بـە دەسـتی والییەکان کوژران و تەفروتوونا کران. جا بۆ ئەوە لە کاروباری بنەماڵەی وەزیـر کـە یـەکێ لـە دوا وەزیرەکانیان ناوەرۆکی سەرەکی ئەم وتارەیە، باشتر تێبگەین ناچارین هـەتا ئـەو رادەیـەی بۆمـان دەکرێ و سەرچاوەکان رێگامان بۆ خۆش دەکەن، لە پێشینەی هەردوو بنەماڵـەی وەکیـل و وەزیـر بکۆڵینەوە. بنەماڵەی وەکیل لە پێـشدا بـە بنەماڵـەی دەروێـش بـەگ دەناسـران، سـەر گـەورەیان خەسرەو بەگ کوڕی دەروێش بەگ کوڕی حوسێن بەگ کـوڕی خالیـد بـەگی بـەناوبانگ بـە مـیری خۆشناو بوو. خەسرەو بەگ میرشکار (سەرۆکی تـاقمی راو و نـچیروانان) ی ئەحمـەد خـانی کـوڕی

سوبحانوێردی خانی ئەردەڵان بووە. میری ڕەواندز — پاشا کوێرە — لە بنەچەکەی قەرە حەسەن بەگی برای خالید بەگ، بن ئامۆزای بنەماڵەی وەکیلی سنە بووە.

تیتری وەکیل کە بە واتای نوێنەر و جێنشین و یارمەتیدەرە، ئیش و کاری وەزارەت و پێشکاریی والی بووە هەروەها بەرپرسیی کۆکردنەوەی باج و پیتاك و راوێژکاریی پێی سپێردرابوو و پاش والی، دووەم کەسایەتی وڵات بووە، لە سەرچاوەکانی بەردەستدا، دیار نییە لە چ سەردەمێکەوە ئەم کارە دراوەتە دەستی ئەم بنەماڵەیە. میرزا شوکروڵڵا سنەیی، دانەری کتێبی "تحفه ناصریه" بە شك و گومانەوە دەنووسێ تایفەی دەروێش بەگ، لە سەردەمی دەسەڵاتداریی خان ئەحمەد خانەوە هاتوونەتە سنە و تیتری وەکیلیان پێدراوە، ئەم شك و گومانەی میرزا شوکروڵڵا لە جێگای خۆیدا نییە لەوە دەچێ هەر لەو سەردەمەوە (سەردەمی خان ئەحمەد خان) کە خانی ئەردەڵان دەبێتە والی ئەردەڵان هەرواکە گوتمان وەزیریش دەبێ ببێتە وەکیل. قازی شەریفی ئەردەڵانی ناوی دەروێش بەگی لە ریزی ئەو سەرکردە لەشکرییانەوە هێناوە کە شا سوڵتان حوسێنی سەفەوی داوای لە فەرمانڕەوای ئەردەڵان، عەباسقولی خان، کردبوو بۆی بنێرێ بۆ شەڕ لە دژی سەرهەڵداوانی ئەفغان. ئەم دەروێش بەگە دەبێ زۆر بە دەسەڵات و بەهێزی شەڕکەرەکانی پشت ئەستوور بووبێ کە لە پاش عەباسقولی خان، لە دژی جێگرەکەی ئەو واتە عەلیقولی خان راپەری. سەرچاوەی ناوبراو لە باسی فەرمانڕەوایی سوبحانوێردی خانیشدا باسی مەحەمەد عەلی بەگی وەکیل دەکا کە بەرپرسی کۆکردنەوەی باج و پیتاك بووە، کاتێ نادرشا باج و پیتاکێکی زۆری بەسەر خەڵکی ئەردەڵاندا سەپاند و خەڵك لەبەر قورسیی باجەکان نەیانتوانی جێ بە جێی بکەن. نادر، مەحەمەد عەلی بەگی وەکیلی گرت، پێنج هەزار تمەنی (یەك ئەلفی نادری) لێ وەرگرت لە ماڵ و سامان هەرچییەکی هەبوو هەمووی داگیرکرد و لە ئاخریشدا هەردوو چاوی هەڵکۆڵی و کوێری کرد، بەڵام هەموو ئەمانە بەشی پارەی باجەکەی نەکرد.

یەکەم کەس لەم بنەماڵەیەدا کە جارێ بە بەگ و جارێ بە وەکیل ناوی دەبرێ، ئیبراهیم بەگی کوڕی خەسرەو بەگە. ناوبراو وەکیل و پێشکاری ئەحمەد خانی کوڕی سوبحانوێردی خان (١٧٤٥-١١٥٥) بووە. کاتێ خەڵکی سنە و دەوروبەر هەر لەم ساڵەدا تووشی قاتوقڕیی دەبن، ئەحمەد خان، عەمباری دەغڵودانی نادرشا دەکاتەوە و لە نێو خەڵکی برسی و هەژاردا دابەشی دەکا، کە نادر شا بەم کارەساتە دەزانێ، فەرمانی کوشتنی ئەحمەد خان دەردەکات، ئەحمەد خان پێشاوپێش لە فەرمانەکە ئاگادار دەبێ و بەرەو عوسمانی هەڵدێ. نادر شا دێتە سنە و چونکە دەستی بە ئەحمەد خان ناگا، دوازدە هەزار تمەن (پتر لە دوو ئەلفی نادری) لە ئیبراهیم بەگی وەکیل وەردەگرێ.

ئیبراهیم بەگی لە سەردەمی فەرمانڕەوایی حەسەنعەلی خاندا (١١٦١/١٧٥١) هەر وەکیل بووە. کاتێ سلێمان پاشا ئامۆزای میری بابان، سەلیم پاشا لە لای حەسەنعەلی خان دەبێتە پەنابەر، نێوانی ئەردەلان و بابان تووشی مەترسی و تەنگ و چەڵەمە دەبێ. سەلیم پاشا داوا لە حەسەنعەلی خان دەکا سلێمان پاشای بۆ بنێرێتەوە، بەلام حەسەنعەلی خان گوێی ناداتێ و شەڕ و هەلا ساز دەبێ. ئەم شەڕە لە مێژووی کوردستانی باباندا بە شەڕی "دوازدە سوارەی مەریوان" بەناوبانگە. میری ئەردەلان بەر لە شەڕەکە کۆڕێکی پرس و مەسڵەحەت پێکدێنێ. لەم کۆڕەدا شێخ وەسیمی مەردۆخی کوڕی شێخ ئەحمەدی عەللامە، مەلا مستەفای شێخەلیسلام باوکی قازی شەریفی ئەردەلانی نووسەری "زبده التواریخ"، ئیبراهیم بەگی وەکیل و شێخ جەمالەدین خەتیب مەردوخ، بەشداری دەکەن. ناوبراوان ئەم شەڕە بە باش نازانن و هیچ ئاکامێکی لێ بەدی ناکەن. حەسەنعەلی خان کە زۆر لە خۆی بایی ببوو، بە قسەی ئەمانیش ناکا و شەڕ دەست پێدەکا. ئیبراهیم بەگی وەکیل لە پەناوە خۆی لەگەڵ سەلیم پاشا رێك دەکا و دەبێتە هۆی شکانی حەسەنعەلی خان و لەشکری ئەردەلان.

شەڕی وردە دەرەبەگەکانی ئێرانی بۆ بەدەست هێنانی تەخت و تاجی پاشایەتی ئێران، بووە هۆی ئەوە میرنشینی ئەردەلانیش پشتی راست بکاتەوە، چونکە لە سەردەمی نادرشادا هەمو هێز و توانای سیاسی و ئابووری خۆی لە دەست دابوو. لەم سەروبەندەدا والی ئەردەلان خەسرەو خانی گەورە وا بەهێز دەبێ کە میرزا ئەحمەدی وەزیر پێی دەڵێ دژکار نەماوە و پێویستە بیر لە پادشایەتی ئێران بکاتەوە. خەسرەو خان نەك هەر بیری لە پاشایەتی ئێران نەکردەوە بەڵکوو قسەکەی میرزا ئەحمەدیشی لە بیرکرد و شێلمی کوردستانی لە پاشایەتی گشت ئێران پێ باشتر بوو، گەڕاوە بۆ سنە و رێگای پاشایەتی ئێرانی بۆ بنەماڵەی قاجار خۆش کرد.

ئیبراهیم بەگ، لە سەردەمی حکومەتی خەسرەو خانی گەورەشدا، خاوەن دەسەڵاتی سیاسی و ئابووری بووە. ناوبراو لە کاتی راودا بە دەستی رێگرێك دەکوژرێ. خەسرەو خان لە سەرەتای فەرمانڕەوایی خۆیدا دوو برازای ئیبراهیم بەگی وەکیل بە ناوی خەسرەو بەگ و مێهر عەلی سوڵتان، کە کاربەدەست و لە خاوەن ملکە بەناوبانگەکانی سنە و زۆر بە دەسەلات بوون، کوشت و لە ماڵ و سامان چیان هەبوو داگیری کرد. ئەم دوو برایە حکومەتی خەسرەو خانیان پێخۆش نەبوو. ئەمە سەرەتای رقەبەرێ و نێوان ناخۆشیی هەر دوو بنەماڵەی ئەردەلان و وەکیل بوو و دەبێ دەستی بنەماڵەی میرزا ئەحمەدی وەزیریشی تێدا بێ. بەلام خەسرەو خان، پاش ئیبراهیم بەگ، کوڕەکەی واتە مەحەمەد رەشید بەگی کردە جێ نشینی بەلام مەحەمەد رەشید بەگ قەت کوشتنی خزمەکانی بە فیتی وەزیر و بە دەستی خەسرەو خان لە بیر نەکرد. لە دوای ماوەیەك نێوان خەسرەو خان و مەحەمەد رەشید بە بەگیش تێکدەچێ، ناوبراو ناچار دەبێ لەبەر دەستی

خەسرەو خاندا نەمێنێ و پەنا دەباتە بەر عێڵ و عەشیرەتی لوڕان و پاشان لە لای ئەڵلاقوی خانی زەنگەنە یەکێ لە دژکارانی خەسرەو خان. لەم سەروبەندەدا، میرزا یوسف کوڕی میرزا عەبدوڵڵای وەزیریش لە خزمەتی ئەڵلاقولی خانی زەنگەنەدا بوو. وەکیل بە شەڕ و تێهەڵچوون هیچی پێنەکرا، لە کاتی شەڕدا دەیگرن و بۆ لای خەسرەو خانی دەبەن. خەسرەو خان لێدەبوورێ و پێی دەڵێ "وەکیل! کوێر بێ ئەو چاوە تۆ نەبینێ". لە دوای ئەمە کارەکەی جارانی پێدەداتەوە. کوڕەکەشی ئەحمەد بەگ کە گەورە و بەرپرسی عێڵ و عەشیرەتان بوو دەبێ بە حاکمی سونقوڕ. دژایەتی مەحەمەد رەشید بەگ لەگەڵ والی، بوو بە هۆی کزیی و بێ دەسەڵاتی بنەماڵەکەی و تەنانەت کوشتنی زۆربەی زۆری کاربەدەستەکانیان بە دەستی والییەکانی دیکە بە تایبەت ئەمانوڵڵا خانی گەورە و رێخۆشکردن بۆ دەسەڵاتداریی بنەماڵەی وەزیری دژیان.

مەحەمەد رەشید بەگی وەکیل، لە سەردەمی دەسەڵاتداریدا، لەگەڵ بنەماڵەی جوامێر ئاغای بابانی، باپیرە هەرە گەورەی نووسەری "سیر الاکراد" عەبدولقادر کوڕی رۆستەمی بابانیدا، خزمایەتی پێکهێنابوو، خوشکی ئەحمەد بەگ کە بە ساحێبقەران بەناوبانگ بووە و لە کوردستانی باباندا بە کاری وەزیرییەوە سەری قاڵ بووە، لە کوڕەکەی خۆی فەتحعەلی بەگی، مارە کرد. بەم چەشنە لەم هەرێمەی کوردستانیشدا ببووە خاوەن ناو و نفووز. لە سەردەمی عوسمان پاشادا (١٧٩٠/١٢٠٠) ئەحمەد بەگی ساحێبقەران، نێوانی لەگەڵ میری بابان تێکچوو و پەنای بۆ کوردستانی ئەردەڵان هێنا و لە ماڵی خوشکی لە سنە گیرسایەوە. بە گوێرەی نووسینەکانی نووسەری "سیر الاکراد" بنەماڵەی جوامێر ئاغا، لایەنگری دەوڵەتی ئێران بە تایبەت شازادە عەباس وەلعەهد کوڕی فەتحعەلیشا، بوون.

کاتێ خەسرەو خان لە دەرباری ئاغا مەحەمەدخانی قاجاردا ماڵئاوایی لە دنیا کرد یا بە وتەیەکی دیکە بە قاوەی قەجەری دەرمانخواردیان کرد، حکومەتی کوردستان لە لایەن ئاغا محەمەد خانەوە درا بە لوتفعەلی خانی مامی خەسرەو خان، کە لە خزمەتی شادا بوو، لە سەردەمی ئەم فەرمانڕەوا ئەردەڵانییەدا، بنەماڵەی وەکیل لەوپەڕی دەسەڵاتداریدا بوون. کاروباری وڵات هەموو لە دەستی مەحەمەد رەشید بەگدا بوو. لوتفعەلی خان (١٧٩٥/١٢٠٥) کچی خۆی لە مەحەمەد زەمان بەگی کوڕی بچووکی مەحەمەد رەشید بەگ کە لەگەڵ سێ براکەی دیکەیدا واتە فەتحعەلی بەگ، ئەحمەد بەگ و نەسروڵڵا بەگ، دایکیان یەك نەبوو، مارە دەکا. میرزا ئەحمەدی وەزیریش کە پیاوێکی هەلپەرست و دووربین دەبێ، کچی خۆی عادلە خانم لە نەسروڵڵا بەگی وەکیل، یەکێ تر لە کوڕەکانی مەحەمەد رەشید بەگ، مارە دەکا.

پاش لوتفعەلی خان، حەسەنعەلی خانی کوڕی جێگای گرتەوە. ناوبراو ئەوەندە خۆی بە کاری حکومەتەوە سەرقاڵ نەدەکرد، زۆرتر بە نوێژ و رۆژوو راو و سەیرانەوە خەریك بوو، هەموو

دەسەڵاتی دابوو بە دەستی مەحەمەد ڕەشید بەگ و کوڕەکانیەوە. نووسەری مێژووی ئەردەڵان، مەلا ئیسماعیل کوڕی مەلا حوسێن، دەنووسێ: حەسەنعەلی خان دەسەڵاتێکی زۆری دابوو بە مەحەمەد ڕەشید بەگ و خزم و کەس و کاری. میرزا ئەحمەدیش لە دەرباری شادا بوو و زۆر کەم دەهاتە کوردستان، بۆیە کاروباری وڵات تێکچووبوو.

ئاغا مەحەمەد خانی قاجار شای ئێران (١٧٩٧-١٧٧٩) بە شەڕی داگیرکەرانەی قەڵای شیشە لە گورجستانەوە سەری قاڵ دەبێ. حەسەنعەلی خانی ئەردەڵانیش لەم شەڕەدا، یارمەتیدەری شای ئێران بووە. شەوێك شای قەجەر بە دەست چەند کەس لە خزمەتکارەکانی خۆی، لە گورجستاندا دەکوژرێ، حەسەنعەلی خانیش لە کاتی شەڕدا بریندار دەبێ و پاش مردنی ئاغا مەحەمەد خان بە برینداری بەرەو شاری سنە دەگەڕێتەوە.

ئەمانوڵڵا خانی کوڕی خەسرەو خانیش کە هەر بە منداڵی وەکوو بارمتە لە دەرباری ئاغا مەحەمەد خاندا دەژیا و هاوتەمەن و هاو کایەی بابا خان (پاشان فەتحعەلی شا) ی برازای شا بوو، لەگەڵ سوبحانوێردی خانی ئامۆزای وا دەزانێ حەسەنعەلی خان لە شەڕدا کوژراوە، ڕوو لە شاری سنە دەکا بەشکوو ببێتە میراتگر و جێنشینی باوکی. مەحەمەد ڕەشید بەگی وەکیل لەم سەروبەندەدا نەخۆش بوو، لەگەڵ ئەمانوڵڵا خاندا ڕێك ناکەوێ. لەو لاشەوە حەسەنعەلی خان بە برینداری دەگەڕێتەوە بۆ سنە، ئەمانوڵڵا خان لە بەرانبەر حەسەنعەلی خاندا شتێکی وای پێناکرێ و ناچار پەنا بۆ عەبدولڕەحمان پاشای بابان دەبا. میری بابان لەشکرێکی گەورە بە سەرۆکایەتیی سەلیم سێ تەنگە دەنێرێ بۆ یارمەتیدانی. بەڵام والی بەغدا ئەم شەڕە لە بەرژەوەندی دوڵەتی عوسمانیدا نازانێ تەگەرە دەخاتە ناو ئەم یارمەتیدانە. ئەمانوڵڵا خان ناچار وازدێنێ و دەچێتەوە بۆ تاران، سوبحانوێردی خانیش داوای لێبووردن دەکا لە حەسەنعەلی خان و لە سنە دادەنیشێ.

پاش مردنی مەحەمەد ڕەشید بەگ، کوڕە گەورەکەی، فەتحعەلی بەگ کاروباری وەکالەت بە دەستەوە دەگرێ. حەسەنعەلی خان کە هاتە سەر دەور، مەحەمەد زەمان بەگ برا بچووکی فەتحعەلی بەگ و مێردی خوشکی دەکاتە وەکیل و پێشکاری وڵات. هۆی ئەم گۆڕانکارییەشی وا دەردەخست چونکە مەحەمەد زەمان بەگ لە دایکەوە نەجیبە. ئەم ڕووداوە دەبێتە هۆی کێشە و هەرایەکی گەورە. فەتحعەلی بەگ و دوو براکەی دیکەی ئەحمەد بەگ و نەسروڵڵا بەگ بۆ شکات لە حەسەنعەلی خان دەچن بۆ تاران. خەڵکێکی زۆریش لەگەڵ خۆیان دەخەن. میرزا ئەحمەدی وەزیر و میرزا یوسفی برای ئەم هەلە بە هەلکەوت دەزانن و دەبنە پشتیوانی خەڵکە نارازیەکە. ئەم کارەی حەسەنعەلی خان بوو بەهۆی لێخستنی خۆی و تەفروتوونا بوونی بنەماڵەی وەکیل بە دەستی ئەمانوڵڵا خان.

فەتحعەلیشا کە دیتی خەڵکی کوردستان لە حەسەنعەلی خان نـاڕازین بـانگی کـردە تـاران بـۆ لێپرسینەوە. نووسەری "حدیقە ناصریە" دەنووسێ، حەسەنعەلی خانە بیست هـەزار تـمەن دەداتـە دەستی ئەمانوڵڵا خان بیدا بە شا و تکـای بـەردەوامی حکومەتەکـەی بـۆ بکـا، ئـەمانوڵڵا خـان دەچێتە لای میرزا ئەحمەدی وەزیر و کارەساتی بۆ دەگێڕێتەوە. مـیرزا ئەحمـەد پێـی دەڵـێ تـۆ بـۆ خۆت لە هەموو کەس زیاتر شیاوی حکومەتی کوردستانی، ئەم پارە بە ناوی خۆتەوە بـدە بـە شـا و حکومەت بۆ خۆت وەربگرە.

دۆستایەتی کۆن و بەرتیلی زۆر و پشتیوانی کردنی میرزا ئەحمەدی وەزیـر لـە ئـەمانوڵڵا خـان هەروەها ناڕازی بوونی خەڵك لە حەسەنعەلی خـان، بوونـە هـۆی ئـەوە فەتحعەلیـشا، حەسـەنعەلی خان و زاواکەی (مـەحەمەد زەمان بەگی وەکیل) بە فیتی میرزا ئەحمـەدی وەزیـر، زینـدانی بکـا و ئەمانوڵڵا خان بکات بە والی کوردستان. نووسەری مێـژووی ئـەردەڵان، مـەلا ئیـسماعیل کـوڕی مەلا حوسێن، کە بە قسەی خۆی لە هـەموو کاتێکـدا لـە خزمـەتی ئـەمانوڵڵا ئـەمانوڵڵا خانـدا بووە، دەنووسێ: "هەر کە بوو بە والی کوردسـتان هـەموو کـاتی خـۆی تـەرخانی گـۆڕینی داب و نەریتی رابردوو دەکـرد و دەبـوو هـەموو کارەکـانی وڵات بـۆ خـۆی جـێ بـەجێ بکـاو هـەر خـۆی وەلامدەری خەڵکیش بێ". بەڵام والی بێ پرس و مەسڵەحەتی میرزا ئەحمەی وەزیر هیچ کـارێکی نەدەکرد.

بنەماڵەی وەکیل و لایەنگرەکانیان نەیاندەتوانی بچنە ژێر باری ئەم بارودۆخە و دەستیان کـرد بە دژایەتی. لەم کاتـەدا مـاڵی سـەید مـەحموودی شێخەلئیـسلام و سـەید زەکـی ببـووە ناوەنـدی دژکارانی ئەمانوڵڵا خان، مەلا ئیسماعیلی نـاوبراو دەنووسـێ، پـاش ماوەیـەکی کـەم، کـەس لـە خزمەتی والیدا نەما، هەموو لەگەڵ کوڕانی مەحەمـەد رەشـید بـەگ کـەوتن. و داوای والییـەکی تازەیان دەکرد. میرزا ئەحمەدیش کە لەگەڵ والیدا بوو، لە خەڵك تۆرا و بۆ تاران رۆشـت. خـەڵکی شار وا بوون بە دژی والی تەنانەت کڕین و فرۆشتنیـشیان لێ قەدەغـە کـرد. ئـەم هەرایـە وا والی تووشی کێشە کرد گوڵێ خانمی دایکی کە بە گـوڵێ هـەورامی بـەناوبانگ بـوو، بـە قورئانێکـەوە دەنێرێتە ماڵی سەید مەحموودی شێخەلئیسلام و سوێند دەخوا و بەڵێن دەدا لەمەولا بە بێ پـرس و مەسڵەحەت لەگەڵ وەکیلەکان دەست بـە کارێکـەوە نـەدا. شێخەلئیـسلام و کوڕەکـەی و چـەند کەسێك لە نوێنەرانی خەڵك بۆ شکات دەچن بۆ تاران. بە دوای ئەواندا، ئـەمانوڵڵا خـانیش چـەند کەسێك بە سەرۆکایەتی مەحەمەد ئاقای باپیری ماە شەرەف خانم "مستورە کردستانی" بە پـارە و دیارییەکی زۆرەوە دەنێرێتە دەرباری شا، پاش لێپرسینەوە و بگرە و بەردەیەکی زۆر، فەتحعـەلی شا، خەڵکە ناڕازییەکە دەداتەوە بە دەستی ئەمانوڵڵا خان و پێی دەڵـێ بەشـکوو رازییـان بکـات.

ئەمانوڵڵا خان لە پەناوە ئیزنی ئەوەشی وەرگرت کە بە قسەی خۆی دەبێ ئەم ئاژاوەچییانە ئەدەب بکا.

دژکاران دەیانزانی ئەمانوڵڵا خان وا سووك و ئاسان وازیان لێ ناهێنێ، لەو لاشەوە دەربار بە باشیی دەمچەور کرابوو، ئیتر پشت و پەنایەکیان نەما بوو، هێندێکیان بڕیاریاندا نەگەڕێنەوە بۆ سنە و چوونە کرماشان. بەڵام شێخەلئیسلام و کوڕەکەی گەڕانەوە. ئەمانوڵڵا خان هەردووکیانی کوشت. هۆی کوشتنەکەیانیشی وا بۆ دەوڵەت نووسی کە گوایە " ئەمانە لەبەر دەمارگیریی ئاینی، خوازیاری ئەوە بوون خەڵکی هەرێمی کوردستان لا بدەنە لای عوسمانییەکان". پاشان بیر لە کوشتنی برایانی وەکیل دەکاتەوە. بەڵام ناوێرێ لە لای کەس بیدرکێنێ. ئەم بڕیارەی تەنیا لە لای میرزا عەبدولکەریمی کوڕی میرزا یوسف (لە بنەماڵەی وەزیر) درکاندبوو. بەڵام بە رواڵەت فەتحعەلی بەگی کوڕی مەحەمەد رەشید بەگی کردە وەکیل و وەزارەتیشی دا بە میرزا عەبدوڵڵای کوڕی میرزا ئەحمەدی وەزیر. ئاخری والی شەوێك بە ناوی یاری کردن و کۆبوونەوە، برایانی وەکیل بانگ دەکاتە لای خۆی و لەو لاشەوە بە پیاوکوژەکانی رادەسپێرێ لە هەلێکی دیاریکراودا هەر چوار براکانی وەکیل بگرن و بیانکوژن. بەم چەشنە لە ساڵی ١٢١٧/١٨٠٧دا، ئەمانوڵڵا خانی والی هەر چوار برایانی وەکیلی کوشت و هەموو ئەندامانی بنەماڵەی وەکیل تووشی ئازار و مەینەتی زۆر دەکا، ماهرۆخ خانمی هاوسەری مەحەمەد رەشید بەگ ناچار دەبێ مجمعەیەکی پڕ لە زێر و شتی بە قیمەتی بایی پەنجا هەزار تمەنی ئەو کاتە و بیست هەزار تمەن ئەشرەفی لەگەڵ قورئانێکدا دەنێرێ بۆ ئەمانوڵڵا خان و دەڵێ لەمە زیاتر شتێکمان نیە ئیتر وازمان لێ بێنە.

ئەمانوڵڵا خان نامەیەکی بۆ میرزا ئەحمەدی وەزیر نووسی کە "وەکیل و براکانیم کوشت، ئەگەر جاران نەسروڵڵا بەگ زاوت بوو، ئێستا خۆم جێگاکەیم گرتۆتەوە و کرێاری کچەکەتم، بەرپرسیی و کاری گەورەش دەدەم بە کوڕەکانت. ئێستا ئەم کارەساتە قەوماوە و کوژراوەکان زیندوو نابنەوە، وا باشە لە خزمەت بەڕێوەبەرانی دەوڵەتدا بە باشیی چارەسەری بکەی". دوازدە هەزار ئەشرەفیش دەنێرێ کە پێشکەشی شای بکا.

عادلە خانم کچی میرزا ئەحمەدی وەزیر، دەزگیرانی نەسروڵڵا بەگی وەکیل بوو و هێشتا نەگواسترابووەوە، ئەمانوڵڵا خانی والی نەسروڵڵا بەگی کوشت و دەزگیرانەکەی واتە عادلە خانمی لە خۆی مارە کرد.[1] خەسرەو خانی ناکام کوڕی ئەو و ئەم عادلە خانمەیە.

١- ب. ئی. سۆن دەنووسێ عادیلە خانم، کچی ئەمانوڵڵا خان بووە دیارە مەبەستی ئەمانوڵڵا خانی والی ئەردەڵانە. ی. ئی. ڤسیلیەڤاش، عادیلە خانمی هاوسەری پاشای جاف و عادیلە خانمی کچی میرزا ئەحمەدی وەزیر و ژنی ئەمانوڵڵا خانی گەورە بە یەك دەزانێ. ئە قسەکەی سۆن و نە هی ڤاسیلیەڤا هیچیان راست نین. چونکە ئەمانوڵڵا خانی والی و عوسمان پاشا هاوچەرخ نەبوون، عادێلە خانمی عوسمان پاشای جاف کچی ◄◄

لە سەردەمی ئەمانوڵڵا خانی گەورەدا کوڕەکانی میرزا ئەحمەدی وەزیر بوونە کاربەدەست و بەرپرس. کاری وەکالەتیش لە رەنگ و رواڵەت کەوت. نووسەری "سیر الاکراد" دەنووسێ (لە سەردەمی ئەمانوڵڵا خاندا) کاری وەکالەت درابوو بە دەستی مەحەمەد رەحیم بەگ یەکێ لە ئامۆزاکانی وەکیل (کوژراوەکان) بەڵام ئەم کارە هەر بە ناو و رواڵەت بوو و بێ بناغە و بنچینە، وەکیلیش دەسەڵاتی هیچ کارێکی نەبوو و هەر لە کاتی کۆبوونەوەدا لە شوێنی وەکیلیی دادەنیشت، پاش یەك دوو ساڵ والی ئەویشی وەبەر شیردا.

نووسەری "تحفه ناصریه" دەنووسێ، لە ساڵی ١٨١٢/١٢٢٢، رەحیم بەگی وەکیل و چەند کەس لە خزمەکانی ئەمانوڵڵا خان، پیلانێك دەگێڕن کە رۆژێك گەلەکۆمە لە خان بکەن و بیکوژن و تاوانی کارەکە بخەنە ئەستۆی ئەسکەندەر سوڵتانی هەورامی کە لە زیندانی عەمارەتی والیدا بوو. میرزا لوتفوڵڵای برای میرزا ئەحمەدی وەزیر کوڕی میرزا عەبدوڵڵای یەکەم و مامی دایکی ماه شەرەف خانم "مەستوورە ی کردستانی" بەم پیلانە دەزانێ و والی ئاگادار دەکا.

والی هەموویان دەگرێ و بەسەرهاتی کارەساتەکە بۆ دەرباری شای ئێران دەنووسێ، فەتحعەلی شا خان ئەحمەد خان ئەندامی بنەماڵەی ئەردەڵان لە کوشتن رزگار دەکا و دەڵێ ئەم پیلانە دەبێ لە ژێر سەری مەحەمەد رەحیم بەگی وەکیلدا بێ. بە قسەی مەلا ئیسماعیلی ئەردەڵانی والی، خان ئەحمەد خانی لە زیندان بەردا و ئەمری کرد مەحەمەد رەحیم بەگی وەکیل و هەموو خزمەکانی لەناوبەرن، لەم تایفە کە بە دەروێش بەگ بەناوبانگ بوون جگە لە منداڵەکانیان کە هیچ کارێکیان پێنەدەکرا، تاقە کەسیانی نەهێشت، ئەم کارەساتە بۆچوونەکەی گ. مارتینس رۆژهەڵاتناسی ئەڵمانی دێنێتەوە بیر کە دەڵێ بەهێزترین سەردار ناتوانێ گیان و ماڵی بپارێزێ، وەك خوارترین مرۆڤی کۆمەڵگا قەمچی کوژ دەکرێ، لەشی بریندار و نوقسان دەکەن، ژن و کچیشی دەبنە قوربانی دەسەڵاتدارانی لە خۆ گەورەتر.

مەلا ئیسماعیل دەنووسێ پاش لەناوبردنی ئەم ئاژاوەچیانە، ناوبانگ و دەسەڵاتی ئەمانوڵڵا خانی گەورە بە چەشنێ بەرز و بڵاو ببوەوە کە سوڵتانی رۆم و قەیراڵی فەرەنگ و پادشای هێند

عەبدولقادر کوڕی رۆسەمی بابانی نووسەری کتێبی سیر الاکراد. بەڵام لە دایکەوە لە وەکیلەکانی سنەیە. لەبەرئەوە عادێلە خانمی عوسمان پاشای جاف لە سنە هاتوەتە دنیاوە و لەوێ و لە ماڵی خاڵوانی (وەکیلەکان) گەورە ببوو زۆرتر بە سنەیی دەناسرا و لە باری سیاسیشەوە دژ بە دەوڵەتی عوسمانی بوو لە هەرا و کێشەی سنووردا بەردەوام لایەنی دەوڵەتی ئێرانی دەگرت. بۆ زانیاری زۆرتر لەسەر عادێلە خانم، سەیری کتێبەکانی مێجەرسۆن و س. ج. ئێدموندز بکەن.

نامەیان بۆدەنووسی[1]. ئێمە بە چاوی خۆمان دیمان کە لە چینەوە کاسەی چینیان دەهێنا، نەقش و نیگاری ئەمانۆڵڵا خانی والی پێوە بوو. لە ولاتی ئینگلتەراوە دەمانچە دەگەیشت، ناوی ئەمانۆڵڵا خانی گەورەی لەسەر هەڵکەندرابوو. ک. ج. ریچ و سێرجۆن مالکۆڵم چاویان بە دەربار و بارەگای ئەمانۆڵڵا خان کەوتووە و لە بەرهەمەکانی خۆیاندا باسیان کردووە. هەر ئەم ئەمانۆڵڵا خانە بوو نوسخەیەکی شەرەفنامەی بە دیاری دا بە سێرجۆن مالکۆڵم و بۆ یەکەم جار ئەوروپییەکان بوون بە ئاشنای شەرەفنامە.

کوڕەکانی میرزا ئەحمەد هەر کام بوون بە خاوەن کار و شوغلێك. میرزا عەبدولکەریم کوڕی میرزا یوسف کە برازای میرزا ئەحمەد بوو، بوو بە پیاوی والی هەتا ئەو رادەیە کە کەس لە بارەگای والیدا بە قەد ئەو بەڕێز و حورمەت نەبوو، والی زۆرتر رووی قسە و پرسیار وەلامی لە ئەو بوو.

ئەمانوڵڵا خان کچی فەتحعەلی شا، حوسنی جیهان خانمی بۆ کوڕەکەی خەسرەو خان کە لە مەحەمەد حەسەن خانی کوڕی تری بچووکتر بوو، خوازبێنی کرد. دایکی خەسرەو خان، کچی میرزا ئەحمەدی وەزیر بوو بە بنچینە نەجیب و میرزا ئەحمەدیش چ لە بارەگای ئەمانوڵڵا خاندا و چ لە دەرباری شای ئێراندا خاوەن دەسەلات و نفووز بوو، بەلام دایکی مەحەمەد حەسەن خان ئافرەتێکی ئاسایی و لە بنەماڵەیەکی نەجیب نەبوو. مەحەمەد حەسەن خان باوکی ئاگادار کرد کە بە لای باوکەوە کوڕی بچووك لە کوڕی گەورە رێزدارتر نییە و ئەم خوازبێنییە منی لە هەستی باوکانە سەبارەت بە خۆم دڵسارد و نائومێد کردووە. هەرچی باوکی ئامۆژگاری و دڵخۆشیی کرد، تەنانەت لە لایەن دەوڵەتیشەوە نامەیان بۆ نووسی، هەر وازی نەهێنا و لە باوکی یاخی بوو. مەحەمەد حەسەن خان هۆی بنەڕەتیی ئەم بارودۆخەی لە خاڵوانی براکەی واتە بنەماڵەی وەزیر دەدی و دەیوت هەرچی لە خزمەت باوکمدا داوام کرد واز لە کوڕانی میرزا ئەحمەد بێنێ، قبووڵی نەکرد، لەسەر خواستی ئەوان دەیەویست برا بچووکەکەم لە من رێزدارتر بێ، هەتا کار بەم جێگایە گەیشت.

مەحەمەد حەسەن خان، هێزێکی لە خاڵوان و خزمانی دایکیی خۆی و هەرچی نەیاری باوکی بوو، کۆکردەوە و کەوتە تالانکردنی ماڵ و ملکی باوکی و ماڵی تالانی لەناو هێزەکانیدا دابەش دەکرد. ئەمانوڵڵا خان کە دیتی کار لە کار ترازاوە، لەشکرێکی بۆ شەڕ لەگەڵ کوڕەکەی ئامادە کرد. لەو لاشەوە شازادە مەحەمەد عەلی میرزا، حاکمی کرماشان، رقەبەری و کۆنە قینی لە

[1]- میرزا مونشی دەقی نامەیەکی ئەکبەر شا، پادشای هیند بۆ ئەمانۆڵڵا خان، لە کتێبەکەی خۆیدا هێناوە، سەیری حدیقه امان اللهی، ل. ٤٩ بکەن.

ئەمانۆڵڵا خان هەبوو، دەنەی مەحەمەد حەسەن خانی دەدا. شەڕێکی خوێناوی لە ناوچەی ڕەوانسەر (گوندی نارایوێ) لە نێوان باوك و کوردا هەڵایسا. لەمبەر و لەوبەر کە زۆربەیان باوك و فرەزەند و خزمی یەکتر بوون، ژمارەیەکی زۆر کوژران. کەسایەتییە ناودارەکانی بنەماڵەی وەزیر کە زۆربەیان قەڵەم بە دەست بوون و سیاسەتمەدار، شیریان بە دەستەوە گرت و لە ریزی شەڕکەراندا شەڕیان کرد. میرزا عەبدوڵڵا کوڕی میرزا ئەحمەد لەم شەڕەدا کوژرا، میرزا عەبدولکەریم و میرزا عەبدولکەریم و میرزا فەرەجوڵڵای وەزیر کە هەردوو ئامۆزا بوون لە گەرمەی شەڕدا بوون، میرزا عەبدولکەریم بریندار دەبێ، میرزا لوتفوڵڵای ئامۆزای گورج هەڵی دەگرێ و لە مەیدانی شەڕ دووری دەکاتەوە و چونکە شارەزای نەشتەرگەریی و برینپێچیی بووە، میرزا عەبدولکەریم لە مردن رزگار دەکا و بۆ تۆڵەکردنەوەی برینداریی و کوژرانی خزمەکانی لە پەنایەکەوە خۆی لە مەحەمەد حەسەن خان دادەگرێ و بە گولەیەك دەپێکێ و برینداری دەکا، پاشان مەحەمەد حەسەن خان لەبەر قوولّی ئەم برینە کۆچی دوایی دەکا (١٨٢٥/١٢٣٥). ئەمانوڵڵا خان پاش مردنی کوڕەکەی تووشی دەرد و ئازارێکی زۆر بوو و بۆ ماوەیەك بە تەواوی مێشکی تێکچوو.

رۆژێك لە کۆبوونەوەیەکی گشتیدا روو لە میرزا لوتفوڵڵای ناوبراوا دەکا و پێیدەڵێ میرزا ئەم فوارە دەڵێ چی؟ ئەویش دەڵێ قوربان نازانم. ئەمانوڵڵا خان دەڵێ ئەم فوارە بە زمانی بێ زمانیی دەڵێ ئاخ رۆڵە! ئاخ رۆڵە! میرزا لوتفوڵڵا دەڵێ قوربان ئەمە چ فەرمایشێکە دەیکەن، ئەگەر وا نەبووایە ئێستا ئەم فوارە دەیوت ئاخ والی! ئاخ والی! ئەمانوڵڵا خان نەختێ بێدەنگ دەبێ پاشان دەڵێ قەحبە دایك هەستە لەبەر چاوم ونبە خوێنم قولّپ ئەدا. میرزا لوتفوڵڵا زوو تێدەگا و لە شاری سنەوە بەرەو سلێمانی هەڵدێ. هەرچی خزم و کەس و کاری هەولّیان بۆدا کەڵکی نەبوو. هەتا والی مابوو نەگەڕاوە بۆ سنە. لە سلێمانی لە لایەن دەوڵەتی عوسمانییەوە کاروبارێکی باشیان بۆ دابین کرد. ئەم میرزا لوتفوڵڵایە کوڕی میرزا عەبدوڵڵای دووەمی وەزیر بوو.

ئەمانۆڵڵا خان لە پاش کارەساتی کوژرانی کوڕەکەی و نەخۆشیەکە خۆی، دەکەوێتە بیری نەخشەدانانی تۆڵە ئەستاندنەوە لە بنەماڵەی وەزیر. بە گوێرەی نووسینەکانی نووسەری "سیر الاکراد" خان دەیەویست کوڕەکانی میرزا ئەحمەد تەفروتوونا بکا بەڵام مردن کارەکەی لێ تێك دا.

لە پاش ئەمانۆڵڵا خان، کوڕەکەی خەسرەو خان جێگەی گرتەوە، هەروا کە ئاماژەمان پێکرد دایکی خەسرەو خان، عادلە خانم لە بنەماڵەی وەزیری بوو، شاعیرانی سەردەم بە شای کوردان ناویان بردووە، نووسەری "تحفه ناصریه" دەنووسێ لەناو خەڵکدا بە "قائان کوڕی جەنگیز" بەناوبانگ بووە. ماوەی فەرمانڕەوایی خەسرەو خان کورت بوو (دە ساڵ) لەم سەردەمەشدا برینی کوژرانی مەحەمەد حەسەن خان بە دەستی یەکێ لە ئەندامانی بنەماڵەی وەزیر، هێشتا سارێژ

نەببوو بنەماڵەی ناوبراو لە مەترسیی تۆڵە ئەستاندنەوەی ماڵی والیدا بوون. سەرەڕای ئەمانە، میرزا فەرجوڵڵای وەزیر کوڕی میرزا ئەحمەدی وەزیر، بەرپرس و کاربەدەستی وڵات بوو.

ماە شەرەف خانم "مستورە کوردستانی" سەبارەت بە خەسرەو خانی ناکام کە پاشان دەبێ بە هاوسەری، دەنووسێ، لە سەرەتای فەرمانڕەواییەکەیدا لەبەرئەوە گەنج و بێ ئەزموون بوو لەگەڵ برا و خزمەکانیدا ئاکارێکی باشی نەبوو. بۆ نموونە باپیر و باوك و مامەکانی منی بە بێ تاوان گرت و سی هەزار تمەنی جەریمە کردن. بنەماڵەی وەکیلیش تووشی زەخت و بێ دەرەتانیی دەبن.

لە کاتی شەڕەکانی رووسیا لە دژی ئێران کە پاسکێویچ سەرکردایەتی دەکرد، رووسەکان چەند ناوچەیەکی خاکی ئێرانیان داگیر کرد، ئەکبەر بەگ کوڕی مەحەمەد زەمان بەگی وەکیل کە شاعیر دەبێ و نازناوی شیعریی ئەکبەر بوو، و چەند کەسێك لە ئەندامانی بنەماڵەکەی بڕیار دەدەن بچنە لای سەرکردەی رووس و ببن بە پەنابەر. لەناو ئەم چەند کەسەدا شاعیری بەناوبانگ حوسێنقولی خانی کوڕی ئەمانوڵڵا خان بە نازناوی حاوی و پورزای ماە شەرەف خانم کە لە شاری سلێمانی کۆچی دوایی کرد، لەو سەردەمەدا تازە لە حکومەتی ئەسفەن ئاوا وەلانرابوو، بەشدار بوو، شۆفارەکان والییان لە کارەسات ئاگادار کرد، والی هەموویان دەگرێ یەك لەوانە باوکی ماە شەرەف خانم. پاش ئەوە پارەیەکی زۆریان لێ وەردەگرێ لە مەڕ باوکی ماە شەرەف خانمیشەوە، شەرتی بەردانی بە مارەکردنی ماە شەرەف خانم لە خۆی دەبەستێتەوە.

پاش خەسرەو خان، کوڕە گەورەکەی واتە رەزا قولی خان جێگای گرتەوە، لەبەر کەمتەمەنیی دایکی، حوسنی جیهان خانم، کە کچی فەتحعەلی شا، شای ئێران بوو بە ناوی کوڕەکە کاروباری حکومەتی بە دەستەوە گرت، والی کە گەورە دەبێ، دایکی، کچی شا عەباس میرزای وەلیعەهد و خوشکی مەحەمەد شای بۆ خوازبێنی دەکا، حوسنی جیهان خانم ئافرەتێکی دەسەڵاتخواز و زۆر بە دەعیە بوو، رازی نەبوو واز لە دەسەڵات بێنێ و کوڕەکەی سەربەخۆ خەریکی کاروباری حکومەت بێ، لەسەر ئەمە نێوان دایك و کوڕە تێك چوو، هەلپەرستان ئەم هەلەیان قۆستەوە، کۆمەڵێك لایەنی حوسنی جیهان خانمیان گرت و ژمارەیەکیش لە دەوری رەزا قولی خان کۆبوونەوە. لەم بگرە و بەردەیەدا میرزا ئایەتوڵڵای وەزیریش، لایەنی والیە واتە حوسنی جیهان خانمی گرت. وەزیری ناوبراو لە هەمان کاتدا شاعیر و نووسەرێکی لێهاتووش بوو.

لە ساڵی (١٨٦٥/١٢٧٥) مەحموود پاشای بابان لەبەر کێشە و هەرای ناوخۆیی، خۆی و هەزار بنەماڵەی بابانی، پەنا بۆ رەزا قولی خان دێنێ. لە لایەن حکومەتی ناوەندیی ئێرانەوە بە رەزا قولی خان ئەمر دەکرێ یارمەتی مەحموود پاشا بدا و حکومەتەکەی بۆ وەرگرێتەوە. میرزا هەدایەتوڵڵا وەزیر بۆ تێکشکانی والی هەلی دەست دەکەوێ، عەبدوڵڵا پاشای میری بابان ئاگادار دەکا کە من چی شەڕکەر و دلێرە لە لشکری والی دوورم کردوەتەوە و بە هەموو شێوەیەك

بنچینەی شکستی لەشکری والیم ئامادە کردووە تۆ چاوەڕوانی دەنگ و باسی ئێمە بە. ئەم خەیانەتە دەبێتە هۆی تێکشکانی والی رەزا قولی خان ناچار دەبێ میرزا عەبدولمەجید کوڕی میرزا لوتفوڵڵا کوڕی میرزا عەبدوڵڵای وەزیر کە شاعیرێکی بەناوبانگ بووە بە نازناوی شیعریی مەجید و لە خزمەتی خەسرەو خاندا زۆر بەڕێز بووە. پیاوێکی لێهاتوو و قسەزانیش بووە دەنێرێتە دەرباری شا بۆ باسی شەڕەکە و چۆنیەتیی شکانی لەشکری ئەردەڵان هەروەها داوای لێبووردن لە شا. بەڵام شا کە زۆر تووڕە بووە ئەمر دەکا میرزا عەبدولمەجید بێ لێپرسینەوە بکوژن (١٢٧٥/١٨٦٥).

پاش ئەم کارەساتە رەزا قولی خان وەلا دەنرێ و براکەی ئەمانوڵڵا خان بەناوبانگ بە غولام شا خان جێگای دەگرێتەوە. ئیتر رقەبەرێ نێوان شازادە ئێرانییەکان لە لایەك و کەس و کاری والی لە لایەکی ترەوە دەبێتە هۆی کزیی و لاوازی حکومەتی میرنشینی ئەردەڵان، لەم ناوەشدا بنەماڵەی وەکیل زۆرتر لایەنی رەزا قولی خان دەگرن و بنەماڵەی وەزیریش دەبنە لایەنگری غولام شا خان. ئەم بارودۆخە هەروا بەردەوام بوو هەتا حکومەتی ناوەندی تاران بڕیاری دا بە کۆتایی هاتنی بنەماڵەی ئەردەڵان لە میرنشینی ئەردەڵان (١٨٧٤-١٢٨٤).

هەروا کە لەم وتارەدا دیتمان دەوری وەزیر لە کارەساتەکانی میرنشینی ئەردەڵان یەکجار گرنگ و دیار بووە.

بنەماڵەی وەزیر، بە رەچەڵەك کورد نین و دەچنەوە سەر کەسێك بە ناوی خواجە ئیبراهیم کوڕی خواجە یوسفی بەزاز (کوتاڵ، قوماش فرۆش) کە لە ساڵی ١٠٢٢ دا هەڵۆ خان، لە ئێسفەهانەوە هێنایە قەڵای حەسەن ئاوا، ئەم بنەماڵەیە لە جووەکانی ئێسفەهان بوون، خواجە ئیبراهیم لەبەر شارەزایی لە نووسین و حیساب و بازرگانی و بە گشتی کارگێڕی و حیساباتی ماڵ و مڵك، هەڵۆ خان لە دام و دەزگای خۆیدا دایمەزراند. پاشان لە سنە بوون بە خاوەن مڵك، بۆ هەموو جێگایەك پەلیان هاویشت و بە هەر شێوەیەك خەیانەت بێ یا بە پولیتیك، توانییان هەموو دژەکانی خۆیان بنبڕ بکەن و بگەنە بەرزترین پلە و پایە و گەورەترین دەرەبەگی ناوچەکە. ئەمانە بە تەواوی هێزیانەوە هەوڵیان داوە بنە و بنەچەکەی خۆیان بشارنەوە و خۆیان بە خەڵکی رەسەنی ناوچەکە، بە خەڵك بناسێنن، کاتێ میرزا عەبدوڵڵا کە بە کۆڵەڕەق بەناوبانگ بوو، بوو بە خاوەنی گوندی "سوورازە" لە نزیك شاری سنەوە، ناوبانگی "سوورازەیی" یان بۆ خۆیان ساز کرد. بنەماڵەی وەزیر لە رێگای ژن و ژنخوازییشەوە لەگەڵ زۆربەی بنەماڵە رەسەن و کاربەدەستەکانی ناوچەدا بوون بە خزم و لەم رێگایەوە رادەی سنووری نفووز و دەسەڵاتی خۆیانیان بەرینتر کرد. یەکەم کەسایەتییەکانی ئەم بنەماڵەیە نازناوی میرزایان هەبووە کە نازناوێکی رێزلێنانە بۆ ئەو کەسانەی کە خوێندەوارییان هەیە، ئەم نازناوەیان هەتا ئەو سەردەمە

که باو بوو راگرت پاشان که ماڵ و مڵکیان زۆر بوو و چوونه ریزی دەرەبەگەکانەوه وازیان لێ هێنا و له خۆیان کردەوه و بوون به خاوەنی نازناوی خان.

سەردەمی گەشەکردنی کاروباریان له زەمانی فەرمانڕەوایی ئەحمەد خانی ئەردەڵان (١١٥٣) ەوه دەست پێدەکات، لەم کاتەدا میرزا عەبدوڵڵای یەکەم، به هۆی خوێندەواری و خەت خۆشی و لێهاتوویییەوه، دەبێته یەکێ له کەسایەتییه پایه بەرزەکانی دەرباری خانی ئەردەڵان و له سەردەمی خەسرەو خانی گەورەشدا دەبێته وەزیر. ئەم سەردەمه له مێژووی ئەردەڵاندا، سەردەمێکی یەکجار ئاڵۆز و سەیره. ئەحمەد خانی ئەردەڵان له ترسی نادر شا بەرەو ولاتی عوسمانی هەڵات، ئیبراهیم بەگی وەکیل به دەستی نادر شا ماڵ وێران بوو و سەروەت و سامانی له کیس چوو، خەڵکی ناوچەکەش له ژێر قورسایی باج و پیتاکی نەگونجاوی نادردا پشتیان چەمابووەوه و به هەژاریی دەژیان، سوبحانوێردی خانیش که له دوای کوڕەکەی (ئەحمەد خان)، نادر شا دیسان کردیەوه به میری ئەردەڵان، زۆر به دەسەڵات و به توانا نەبوو، کۆمەڵێك ئۆزبەك و ئەفغان له سەرباز و دەست و پێوەندیەکانی نادرشا که به زۆرەملێی له شاری سنەدا سەقامگیربووبوون دانیشتووانی شارەکەیان به ئامان هێنابوو، به گشتی بۆشاییەکی دەسەڵات پەیدا ببوو، میرزا عەبدوڵڵا به لێهاتوویی خۆی توانی ئەم بۆشاییه پڕبکاتەوه و بەم چەشنه بنەماڵەکەی خسته سەر شارێگەی ناو و پله و پایه.

یەك له کەسایەتییه هەر بەناوبانگەکانی ئەم بنەماڵەیە، حاجی میرزا ئەحمەد راوێژکار و کاربەدەستی سەردەمی خەسرەو خانی گەوره بوو. میرزا عەبدوڵڵای دووەمیش کوڕی میرزا ئەحمەد بوو. نووسەری "حدیقه امان اللهی" میرزا عەبدوڵڵا مونشی دەنووسێ" میرزا عەبدوڵڵا قسەزان و رەوانبێژ بوو و به قۆزیی بەناوبانگ، له تەمەنی بیست و چوار ساڵیداپادشای ئێران، فەتحعەلی شای قاجار وەك نوێنەری تایبەت و باڵیۆز ناردی بۆ دەرباری قەیسەری رووس. میرزا عەبدوڵڵا ئەم ئیشەی به سەربەرزی تێپەڕاند" . هەروا که ئاماژەمان بۆ کرد میرزا عەبدوڵڵا له شەڕی مەحەمەد حەسەن خانی کوڕی ئەمانوڵڵا خاندا کوژرا. لەم بنەماڵەیە گەلێك شاعیر و نووسەر دەرکەوتوون وەك میرزا فەتحوڵڵا کوڕی میرزا عەبدوڵڵای وەزیر نازناوی شیعریی "خوڕەم" بووە. له پێشدا له خزمەتی ئاغا مەحەمەد خانی قاجاردا بووە پاشان چوەته لای لوتفعەلی خانی زەند و دەڵێن به دنەدانی ئەو لوتفعەلی خان لەگەڵ ئاقا مەحەمەد خاندا به شەڕ هاتووە، پاش شکانی خانی زەند، میرزا فەتحوڵڵا پەنای بردۆته بەر مەرقەدی شاچرا له شیراز، ئاقا مەحەمەد خان لێی قبووڵ نەکردووە و فەرمانی داوە هەردووچاوی هەڵکۆڵن، شاعیر ماوەی سی ساڵ به کوێری هەر ژیا له ساڵی ١٨٢٩/١٢٣٩دا مرد. قەسیدەیەکی بەرزی هەیه که یەکەم تاکی مێژووی دەستپێکردنی بنای مزگەوتی دارلئیحسانه ئەویتر مێژووی تەواوبوونی. ئەم قەسیدەیه به

ئەمری ئەمانوڵڵاٚ خان لەسەر بەد هەڵیانکەندووە و ئێستا لە مزگەوتی ناوبراودا هەیە. هەروەها ئەفسەر، میرزا مورتەزا قولی کوڕی میرزا عەبدولکەریمی موعتەدوئەیالەیە. میرزا عەبدولباقی کوڕی میرزا مەحەمەد حوسێن کوڕی میرزا عەبدوڵڵاش کە کوڕە پووری میرزا عەبدوڵڵای مونشی نووسەری حدیقە امان اللهی و باوکی ماە شەرەف خانم بووە. (١٢٤٤/١٨٣٤) مردووە و نازناوی شەیدا بووە.

یەکێکی تر لە کەسایەتییە هەر بەناوبانگەکانی بنەماڵەی وەزیر، کە کار و کردەوەی و چۆنیەتیی ژیان و سەروەت و ماڵ و سیاسەت و بۆچوونی لە مەڕ کاروباری حکومەتی زۆر دیار و تایبەتییە، میرزا یوسف مشیر دیوانە. میرزا یوسف کوڕی میرزا مەحەمەد رەزای وەزیر بوو ئەم میرزا مەحەمەد رەزایە پیاوێکی لێهاتوو و بە دەسەڵات و دووربین بوو. شێخ مەحەمەدی مەردۆخ دەنووسێ لە جەرگەی کەوتن و لێکەوتوویدا هەمیشە رێگای سەرکەوتن و دەسەڵاتی خۆش کرد. مشیر دیوان لە ساڵی ١٢٢٨/١٨١٨ی هەتاوی لە دایك بووە. لە سەردەمی حکومەتی ئیقبالولمولك بۆ جاری دووەم، میرزا یوسف نازناوی مشیر دیوانی پێ دراوە، دەسەڵاتێکی تەواوی بوو بەسەر عەشایەری مەنمی، گەڵواخی، هەورامی، کولیایی، تیلەکۆیی و سەقزی و بانەیی و مەریوانی و تەنانەت مەحموود پاشای مەزنی عێڵی جافدا، کچی ئەمانوڵڵاٚ خان (غولاٚم شا خان) بە ناوی گەوهەر سوڵتان خانم ژنی هاوسەری بووە، نووسەری سیرالاکراد دەنووسێ بەلاٚم هیچ کاتێ لە نێوان حاکم و وەزیردا خۆشیی و مێهرەبانیی نەبوو. میرزا یوسف حکومەتی ناوچەکانی کوردستانی لەناو خزمەکانی خۆیدا دابەشکردبوو، سەقزی دابوو بە نەواب خان، بانە بە میرزا حەسەن خان نازێمولئەیالە و عێل و عەشیرەتان بە ئاسەف دیوانی برای. مشیر دیوان ساڵ ١٣٣٥/١٩٢٥دا کۆچی دوایی کرد.

میرزا مووسا کەلامی لە زمانی باوکییەوە میرزا فەتتاح کە نۆکەری مشیر دیوان بووە، لەسەر نفووز و دەسەڵاتی ئاغاکەی دەنووسێ "لە شاری سنە هەر شۆغل و تاقمێك، سەرۆك و بەرپرسێکی هەبووە و پێیان دەگوت باشی، بۆ نموونە خەیات باشی، بەقاڵ باشی، نەجار باشی، مێعمار باشی، نانەوا باشی، کەفاش باشی، ناڵبەند باشی، تاجر باشی وتەنانەت مەلا باشی. مشیر دیوان ئەگەر ویستبای کارێکی کردبا، باشییەکانی ئەسنافی بانگ دەکردو ئەمری پێدەکردن کارەکەی بۆ جێ بە جێ بکەن، بە مەزنانی عەشیرەت و سەر گەورەی شارەکانیش هەر بەم چەشنە.

زۆربەی حاکمانی شاری سنە یا شازادە بوون یا لە ئەندامانی بنەماڵە بەناوبانگەکانی ئێران، هەر کە دەگەیشتنە سنە، دەبوو پرس و مەسڵەحەت بە مشیر دیوان بکەن. جاروبار هەڵدەکەوت حاکمێك لەبەر نفووز و دەسرۆشتوویی زۆری خۆی لە تاراندا، رێزێکی وای لە مشیردیوان نەدەنا،

بۆ مشیردیوان هەر ئەوەندە بەس بوو تلگرافێك بۆ تـاران بنێـرێ و حاکمەکـە بگـۆڕن، جـا ئەگـەر وەڵامی تلگرافەکە وە درەنگ کـەوتبا، باشـییەکانی بـانگ دەکـردە لای خـۆی و تلگرافێکـی پـێ دەنووسین و بۆ تارانی ڕەوانە دەکرد،پاشان باشییەکان دوکان و بازاڕیان دادەخست و لـە حەسـار و دەوروبەری تلگرافخانەدا خێوەتیان هەڵدەدا و مانیان دەگرت، پارەی نان و خواردەمەنی و هـەموو پێویستییەکان لە ئەستۆی مشیردیوان بوو. دەوڵەتی ناوەندی کە ئـەم بارودۆخـەی دەدیـت بـە بـێ سێ و دوو حاکمەکەی لادەبرد".

میرزا فەتاح وەك گەورە نۆکەر و کارگێڕی بەشێك لە ملکـەکانی مـشیردیوان و نـەواب خـانی کوڕی لە دامودەزگای ئەم دوو خاوەن ملکـە گەورەیـە کـاری کـردووە، زۆر بـە باشـیی ئاگـای لـە چۆنییەتی ملکداری و خاوەن ملکەکانی شاری سنە بـووە، دەرەبـەگ و خـاوەن ملکـەکانی شـاری سنە بەم چەشنەی خوارەوە دابەش دەکا:

خاوەن ملك دەکرێن بە سێ بەشی سەرەکییەوە

١. خاوەن ملکە هەرە گەورە و بە نفووزەکان واتە دەرەجە (پلە) یەك

٢. خاوەن ملکی دەرەجە (پلە) دوو

٣. خاوەن ملکی دەرەجە (پلە) سێ

خاوەن ملکە دەرەجە (پلە) یەکەکان بریتی بوون لە

بنەماڵەی میرزا بابا (مشیردیوان) مشیر وەزیری

بنەماڵەی عەلی نەقی ئاسەف دیوان (ئاسەف ئەعزەم) ئاسەف وەزیری

بنەماڵەی موعتەمەد و میر پەنج (موعتەمەد وەزیری)

بنەماڵەی ئێعزازولمولك (سادق وەزیری)

بنەماڵەی وەکیل و سوڵتان و وەکیلولمولك (وەکیل)

بنەماڵەی مەلا لوتفوڵڵا شێخەلئیسلام (شێخەلئیسلامی) (١)

بنەماڵەی زەفەرلمولك (ئەردەڵان)

خاوەن ملکە دەرەجە (پلە) دووەکان ئەمانەی خوارەوە بوون :

١. بنەماڵەی ئاغا حەبیبوڵڵا کە کوڕەکانی بریتی بوون لە حاجی خان سەنەندەجی و سـالار فاتح حەبیبی و سالار موفەخەم حەبیبی و سالار سەعید سەنەندەجی. ئەم بنەماڵە لـە بنەماڵـەی کێهـزادی بـەناوبانگ بـوون و خـەڵکی گونـدی کێلانـەن و لـە سـەرەتادا قومـاش بـوون و پاشـان دەسەلاتی ئابووریی زۆریان بە دەست هێنا و بوون بە خاوەن ملك .

٢. بنەماڵەی خانی خانان. حوسێن قولی خان ناسراو بە خانی خانان کوڕی ئـەمانوڵڵا خـان بەناوبانگ بە غولام شا خان بوو.. پاش مردنی بـاوکی هـەولێکی زۆر درا بیکـەن بـە جێنـشینی،

بەلاّم سەری نەگرت و حکوومەتی ناوەندی ئێران لە ساڵی ١٢٨٤ دا کۆتایی بە فەرمانڕەوایی بنەماڵەی ئەردەلاّن هێنا و ناسردین شا مامی خۆی حاجی فەرهاد میرزای موعتەمەد و دەولەی کرد بە حاکمی کوردستانی ئەردەلاّن.

٣. بنەماڵەی عەزیم خان
٤. بنەماڵەی مەلەکوتوجار
٥. بنەماڵەی شوجاع لەشکر (بەرپرسی تۆپخانەی حکوومەت بوون لە شاری سنە)
٦. بنەماڵەی نەسیر دیوان
٧. بنەماڵەی حێشمەتولمولك
٨. بنەماڵەی ئاغە عەلی ئاغە خواجە

خاوەن ملّکە دەرەجە (پلە) سێیەکان بریتی بوون لە دەست ڕۆشتووان و تازە دەوڵەمەندانی ناو بازاڕ و تاجر و بازرگانەکان و ئاغا و مەلایانی بە نفووز و بە دەسەلاّت کە چەن گوندێکیان کڕیبوو و خۆیانیان لە ریزی خاوەن ملّك دادەنا.

نۆکەر و رەعیەت و وەرزێر بە بیّ ئیجازەی ئەم ئاغایانە نەیاندەتوانی کچی خۆیان بە مێرد بدەن یا ژن بۆ کوڕەکانیان بێنن. جووتیار بۆی نەبوو بە بیّ ئیزنی ئاغا گوندی ئاغای خۆی بەجیّ بێلیّ بچێت و ببیّ بە رەعیەتی ئاغایەکی دیکە. ئەگەر جووتیارێك تووشی ئەم کارەساتە بوایە، یەکەم ئاغای تازە رێگای پیّ نەدەدا و دەیناردەوە بۆ شوێنەکەی خۆی، ئەگەریش رایگرتبا ئەوە دیارە ئالۆزی و نێوان ناخۆشی لە بەینی ئەو دوو ئاغایەدا هەبووە، پاشان، ئەگەر رەعیەت بیتوانیبا رابکا بە شەو رایدەکرد و لە شوێنی تازەدا لەو هەمووو چەوسانەوە و زوڵم و زۆرە کە بە سەریەوە بوو رزگار نەدەبوو ئەگەر بارودۆخەکەی خراپتر نەبایە هەر وەکوو جاران دەبوو. زۆرجار بووە وەرزێر بە دزییەوە رایدەکرد، بەلاّم وا تووشی کوێرەوەری و ماڵ وێرانی دەبوو کە ناچار بێت بگەڕێتەوە بۆ گوندەکەی خۆی. ئەم بارودۆخە وا لە ئێمە دەکات کە بلّێین جووتیار بە زەوییەوە بەسترابووەوە، ئاغا دەیتوانی گوندەکەی خۆی بە هەموو دانیشتوانییەوە بە ئاغایەکی دیکە بفرۆشیّ. یا لە یاری قوماردا بیدۆڕێنیّ. بەرگریی لە هەلاّتنی جووتیاران دەبووە کۆسپ لەسەر رێگای پێشکەوتنی دێهاتی کوردەواریدا چونکە هێزی کار نەیدەتوانی بە سەربەستی هاتوچۆ بکا.

میرزا فەتاح نۆکەر و خزمەتکارانی دامودەزگای مشیردیوان بەم چەشنە ریز دەکا:

١. قاپچی، واتە دەرکەوان، هەر بیست و چوار سەعات دوو کەس لە ژوورێك تەنیشت دەرگای حەوشەوە کە دالاّنی پیّ دەکوترا، دەبوو بە شەو و رۆژ بە خەبەر بن و کێشك بدەن (ئێشك بگرن) و چاودێری هاتووچۆی ماڵی ئاغا بن. ژمارەی ئەم دەرکەوانانە چوار کەس بوو.

٢. دێباشی، ئەو کەسە بوو کە دەرکەوان لە ژێر چاودێری و فەرمانی ئەودا کاری دەکرد. ئەم بەرپرسە لەبەر ئەوە ناوی دێباشی بوو چونکە بەرپرس و شارەزای کاروباری دێهاتیش بوو. جا چونکە زۆربەی خزمەتکارەکان خەڵکی گوندەکانی ئاغا بوون دەبوو هەڵیان بژێرێ.

٣. فەڕاش، ئەو کەسانە بوون کە ئەرکی گەسك لێدان و پاککردنەوە و بەفر ماڵینی سەر بانان و کاری ناو ماڵیان پێ سپێردرابوو. ئەمانە سی کەس بوون.

٤ .فەڕاشباشی، سەرۆکی فەڕاشەکان بوو و خۆی و یارمەتیدەرەکەی فەرمانیان بە فەڕاشەکان دەدا و کارەکانیان چاوەدێری دەکرد.

٥. میرئاو، بەرپرسی ئاو و حەوز و کانی ماڵی ئاغا بوو، خۆی و سێ کەسی ژێر دەستی کاروباری ئاوی ماڵی ئاغایان جێ بەجێ دەکرد. بەگەڕ خستنی ئاوی حەمامیش هەر لە چوارچێوەی کاری میرئاودا بوو.

٦. حەمامچی، بەرپرسی حەمام و توون و ناترەکانی حەمامی ماڵی ئاغا بوو. ژمارەیان پێنج کەس بوو.

٧. ئاودار، لێنانی چا و قاوە و شەربەتی ماڵی ئاغا بە دەستی ئەوان بوو. ئەمانە دوو کەس بوون. لە شاری سنە ئێستاش بنەماڵەیەك هەن کە ناوی کەرەکەیان بووەتە ناو (شوهرەت) ی هەموو ئەندامانی بنەماڵەکە، ئەمانە ناویان ئاوار واتە ئاودارە.

٨. قلیاندار، بەرپرسی تێکردنی قلیان واتە قەننەی ئاغا و خانمەکان بە شەو و ڕۆژ بوو. ئەمانیش دوو کەس بوون. بنەماڵەی ئازادپوور لە شاری سنە، لە بنەچەکەی فەرەج قلیاندارن، ناوبراو قلیانداری مشیردیوان بوو، باوکی مەنسوور لەشکر یەك لە خاوەن ملکەکانی شاری سنە بوو. دێهاتی سرنجیانە، ئێلاق، کلکە و بەهمەن ئاوا ملکی ئەمان بوو

٩ .فەنەردار، پیاوێك بوو لە کاتی میوانیی شەودا، بە چرایەکەوە وە پێشی ئاغا دەکەوت بۆ ئەوە بەری پێی ئاغا ڕووناك بێ. ئەو چرایەی کە بە دەستییەوە بوو پێیان دەگوت فەنەر، یەك لەم فەنەردارانە ناوی میرزا عەبدوڵڵای فەنەدار بوو، ئەویش خاوەن ملك و ژمارەیەکی زۆر نۆکەر و دەست و پەیوەندی هەبوو. یەکێکی تر مەحموود سوڵتانی ناو بوو، خاوەن دوازدە گوندی شەشدانگی بوو. یەکێ تر لەم فەنەردارانەدا میرزا مەحەمەد عەلی میرزا کەریم خاوەنی ئاوایی گا، دۆڵاو، ماچکە و کەمێز بوو. ئێقبال نیزام سالار ئەشرەف و ئەحمەد کەمانگەر سالار ئەرشەد و ئەشرەف نیزام و ژێنێراڵ عەبدولمەجید کەمانگەر، کوڕانی ئەم میرزا مەحەمەد عەلی میرزا کەریمە بوون. دەروێش عەلی ئاغا، باوکی مەنسوور نیزام کە خاوەنی حەمامی ئاغە دەروێش لە گەڕکی جۆرئاوای شاری سنە بوو. یەکێکی تر لە فەنەدارەکانی مشیردیوان بوو.

١٠. لەلە، بەرپرسی بەخێوکردن و بارهێنانی مندالانی ئاغا بوو، ئەڵبەت ئەو مندالانە وا تەمەنیان لە پێنج ساڵ بەرەو ژوور بوو. ژمارەیان دوو کەس بوو.

١١. غولام بەچە، ئەو کوڕە کاڵ و کرچ و کەم تەمەنانە بوون کە هێشتا ریش و سمێڵیان نەبوو و تەمەنیان لە شازدە ساڵ تێنەپەڕیبوو. ئەمانە زۆرتر لە خزمەت خانمەکاندا دەست لەسەر سینگ (دەس نەزەر) رادەوەستان و کاتێ خانمەکان دەچوونە میوانی بۆخچەیەك لە شتومەکە پێویستییەکانی ئەوانیان لە بن هەنگڵ دەنا و زۆر بە ئەدەب لە پێشیانەوە سەبر سەبر دەرۆیشتن، ئەمانیش دوو کەس بوون. ئاغاش بۆ خۆی لەم کوڕ و کاڵ و کرچانە لە کوڕی مەی و مەیگێڕی و کاری دیکەدا کەڵکی وەردەگرت. خانمە خۆش زەوقەکانیش بێ میل نەبوون ئەم کوڕانە بۆ هەندێ کاریتر بەکار بێنن. ئەم ئاغا و دەسەلاتدارانە چەن کەسێکیان هەبوو کاری دەلاڵییان دەکرد. ئەمانە بە دێهات و تەنانەت ناو شاریشدا دەسووڕانەوە کچ و کوڕی جوانیان بۆ ماڵی ئاغا دەدۆزییەوە.

١٢. ئاشپەز، واتە چێشتکەر، ئەم کەسە بەرپرسی چێشت لێنان و ئامادەکردنی نانی بەیانی و نانی نیوەڕۆ و شێوی ماڵی ئاغا بوو لەگەڵ شاگردەتەکانیاندا چوار کەس بوون.

١٣. نازێر (چاوەدێر) کڕینی پێداویستییەکانی ماڵی ئاغا لە خواردەمەنیەوە هەتا کەل و پەل بە دەستی نازێر بوو، ژمارەیان دوو کەس بوو، ئەم کارە لە دەرباری والییەکانی ئەردەلاندا، کارێکی زۆر گرنگ بوو وەك وەرزێر و پێشکار وابوو، لە سەردەمی خەسرەو گەورە و ئەمانوڵلا خاندا، مەحەمەد ئاغای نازێر باپیری ماە شەرەف خانم "مستورە کوردستانی" راوێژکاری سیاسیی و لەشکریی خەسرەو خان ئەمانوڵلا خانی کوڕی بوو. ئەبولحەسەن بەگی کوڕیشی (باوکی ماە شەرەف خانم) یەك لە پیاوە گەورەکانی سەردەمی ئەمانوڵلا خان و خەسرەو خانی کوڕی بوو.

١٤. سەندوقدار، کەسێك بوو کە خەزنەداری ئاغا بوو، نازێر بۆ کڕینی پێداویستییەکانی ماڵی ئاغا پارەی لەو وەردەگرت، ئەمانیش دوو کەس بوون. لە دەرباری والییەکاندا زۆرجار سەندوقدار نازێر یەك کەس بوو.

١٥. مۆنشی، دەفتەر و حیساب و داهات و خەرجی ماڵی ئاغای هەڵدەسووڕاند، ژمارەیان پێنج کەس بوو. لە دەرباری والییەکاندا بە کرونیك نووسەکانشییان دەوت "مونشی" وەك میرزا عەبدوڵلای مونشی مامی ماە شەرەف خانم، مونشی دەرباری رەزا قولی خان و ئەمانوڵلا خانی دووەم بوو، هەروەها کوڕەکەی میرزا عەلی ئەکبەر، نووسەری "حدیقە ناصریە" .

١٦ .پێشخزمەت، کەسانێك بوون هەمیشە دەست لەسەر سینگ لە خزمەتی ئاغادا چاو لە ئەمر و گوێ لە فەرمان رادەوەستان. ژمارەیان پێنج کەس بوو.

١٧. کەنیز یا کلّفەت، ئافرەتانی خزمەتکار بوون لە ماڵی ئاغادا، ئەمانیش هەمیشە دەست لەسەر سینگ لە خزمەتی خانمەکانی ئاغادا بوون. ژمارەیان پازدە کەس بوو.

١٨ .پۆپ چەرمگ واتە سەر سپی، ئەو ئافرەتە بە ساڵاچووانە بوون کە زۆر تێگەیشتوو و عاقڵ بوون، کەنیز و کلّفەتەکان لە ژێر چاودێری ئەواندا خزمەتیان دەکرد، هەروەها رازدار و راوێژکاری خانمەکانی ئاغا بوون. ئەمانە چوار کەس بوون. جاروبار ئەم "پۆپ چەرمگ" انە کاری دەلاڵیشییان دەکرد. واتە ئاغا چەن ژنی هەبوو، هیندێ لەم ژنانە بە زۆر مێردیان کردبوو یا ئاغا لە یاتی باج و پیتاکی پاشکەوتوو هێنابوونی، دیارە ئەم ژنانە ئاغایان خۆش نەدەویست بە هەموو شێوەیەك دژی ئاغا بوون، کەلوپەلی بایەخداریان بە دزیەوە بە "پۆپ چەرمگ" ەکاندا دەناردە دەرەوە و دەیانفرۆشت لە سنە بەم چەشنە کارەیان دەوت "نۆتە" . لە کاری دڵ و دڵداریشدا دەستیان هەبوو.

١٩. کلیلدار، ئەو ئافرەتە بڕوا پێکراوە بوو کە زێڕ و زیو و شتی بەنرخی خانمەکانی رادەگرت. یەك کەس بوو.

٢٠. نەدیمە، ئافرەتانی گەنج و سەر و زمان خۆش بوون و لە کاتی تایبەتدا نەقڵ و نوکتەی خۆشیان بۆ خانمەکان دەگێڕاو و هاوبەشی وتووێژیان بوون. چوار کەس.

٢١ دایان، ئەو ئافرەتە گەنجانە بوون کە دەیانتوانی شیر بدەن و منداڵە شیرخۆرەکان بەخێو بکەن، بە مێردەکانیشییان دەگوت تاتە ئەویش خزمەتێکی پێ سپێردرابوو، خۆی و ژنەکەی لە ماڵی ئاغادا دەژیان. چوار کەس بوو.

٢٢. باخەوان، بەرپرس و چاوەدێری گوڵ و باخچەی ماڵی ئاغا بوو، ژمارەیان چوار کەس بوو.

٢٣. باخەوانباشی، گەورە و بەرپرسی باخەوانەکان بوو. یەك کەس.

٢٤ میر ئاخوڕ، سەرۆکی مەیتەرەکان و بەرپرسی تەویلەی ئاغا بوو. سێ کەس.

٢٥. مەیتەر، ئەمانە بە گشتی لە ژێر چاوەدێری میرئاخوڕدا ئەسپەکانی ئاغایان تیمار دەکرد و بۆ ئەم چەشنە کارانە تەرخان کرابوون. شەش کەس بوون.

٢٦. جلەودار، کەسێك بوو ئەسپی ئامادەی دەبردە پێش ئاغا و بۆی رادەگرت سواری بێ، ئەمان دوو کەس بوون.

٢٧. شاتر، پیاوانێ بوون گورج و گۆڵ بە جل و بەرگی تایبەت و دارێك (کوتەك) بە دەستەوە بۆ نیشاندانی گەورەیی و شکۆی ئاغا، لە پێش یا لەملا و لەو لایەوە بە پێی خۆیان دەڕۆیشتن. شاترباشی سەرۆکیان بوو. ژمارەیان دە کەس بوو.

٢٨. قۆشچی، بەرپرس و چاوەدێر و بەخێوکەری بازەکانی ئاغا، هەمیشە بازێکی لەسەر دەست بوو. دوو کەس بوون.

٢٩. قاترچی، کەسانێك بوون بەرپرسیی قاترو هێستری قەتارخانەی ماڵی ئاغایان بە دەستبوو، هەر قەتارێك بریتی بوو لە بیست و پێنج هێستر. سەرجەمی ئەمانەش دەکەس بوون. هەندێ جار خاوەن مڵك بازرگانیشی دەکرد و لەم حاڵەدا بۆ خۆی هەموو بەرهەمێکی ئاژەڵداری و وەرزێری لە رەعیەتەکانی خۆی دەکڕی و لە شارەکاندا دەیانیفرۆشت. ئەمەیە زۆر کات لە کوردستاندا دەرەبەگ هەم سەرۆك عەشیرەتە و هەم شێخ و هەم بازرگانە و هەم دەسەڵاتی سیاسی بە دەستەوەیە، هۆی ئەو هەموو دەسەڵاتەی دەرەبەگی کوردیش هەر ئەمە بوو. پەیوەندی دەرەبەگایەتی کۆسپێك بوو لەسەر رێگای پێشکەوتنی بازرگانیدا. لە زۆربەی گوندەکانی کوردستاندا بە بێ ئیجازە خاوەن مڵك هیچ کەس نەیدەتوانی خەریکی بازرگانی بێ، تەنانەت میوە فرۆشی غەوارەش مافی ئەوەی نەبوو بچێتە دێ، بە تایبەت ئەگەر خاوەن مڵك بۆ خۆی باخی هەبوایە.

٣٠ .باوای قەتارخانە، سەرۆك و بەرپرسی قاترچییەکان بوو. ئەمانیش دوو کەس بوون.

٣١ .میر شکار، واتە بەرپرسی راو. کاری ئەم پیاوە ئەوەبوو کاتێ ئاغا دەچوو بۆ راو دەبوو شتوومەکی پێویست ئامادە بکات. ژمارەیان دوو کەس بوو.

٣٢ .موباشیر یا زابیت، بە زاراوەی سنەیی قەیخا یا زاوت، ئەمانە نوێنەری ئاغا بوون لە گوندەکاندا و بە گوێرەی لێهاتوویی و زانایی بەرپرسیی چەن گوندیان پێ دەسپێردرا باج و بەرهەمەکان کۆبکەنەوە، ژمارەی ئەمانیش سی کەس بوو. بۆ هەر پێنج گوندیش سەر بە موباشیرێکیان هەڵدەبژارد و موباشیرەکانیان چاودێری دەکرد. ژمارەی ئەم سەر موباشیرانە دە کەس بوو. سەرەڕای گشت ئەمانە چل کەسێك لە پیاو ماقووڵان و نوێنەری بنەماڵە سەر بە دەرەوەکانی شار کە نۆکەری تایبەت بوون و نۆرەی موباشیرییان نەگەشتبوو هەمیشە لە خزمەتی ئاغادا بوون و هەر کات و سات بۆ خزمەتگوزاری ئامادە بوون.

ئاماژەمان پێکرد کە خاوەن مڵك لە گوندەکاندا دانەنیشتن و لە شارەکاندا دەژیان و موباشیریان هەبوو. موباشیرەکان وەرزێریان بێبەزەییانە دەچەوساندەوە، لە باج و پیتاك رادەی دیاریکراوی ئاغایان بۆ ئاغا هەڵدەگرت و پاشماوەکەی بۆ خۆیان بوو. ئەمانە بەم چەشنە پووڵ و پارەیەکی زۆیان پێکەوەنا مڵکی ئاغا لێکەوتووەکانیان کڕی و پاشان خۆیان بوون بە گەورە دەرەبەگ.

نۆکەرەکانی مشیردیوان هەر کامیان بۆ خۆیان ئاغایەك بوون و کەمتر لە دە نۆکەریان نەبوو. مسباح نووسەری "جوگرافی سنە و کوردستان" کە یەکێ لە کارمەندەکانی دەزگای مشیردیوان بوو باسی ئەوە دەکا کە نەوەد پارچە دێ مڵکی خۆی و تایفەکەیەتی.

سەرچاوە بنەڕەتییەکان:

_الامیر شرف خان البدلیسی، شرفنامە، ساخکردنەوە و سەرەتا : محمد علی عونی، فرج اللە ذکی، قاهرە.
_قاضی شریف اردلانی، زبدە التواریخ، دەسنووس
_اسماعیل ابن ملا محمد حسین اردلانی، تاریخ اردلان، دەسنووس
_محمد ابراهیم ابن ملا حسین اردلانی، تاریخ اردلان، دەسنووس
_خسرو ابن محمد ابن منوچهر اردلان، لب تواریخ، ساخکردنەوەی علی اردلان و اسماعیل اردلان، لەبلاوکراوەکانی بنکەی بنەماڵەی ئەردەلان ، تاران ٢٥٣٦
_خسرو بن محمد بنی اردلان ، تأریخ بنی اردلان، وەرگێراو بۆ زمانی رووسی و سەرەتا و لە چاپدان : ی . ئی . ڤاسیلیەڤا ، مسکۆ ، ١٩٨٤
_ماە شرف خانم (مستورە کردستانی)، تاریخ الاکراد ، دەسنووس
_میرزا عبداللە سنندجی "رونق" تذکرە حدیقە امان اللهی، ساخکردنەوەی دکتۆر عبدالرسول خیامپور ، لە بلاوکراوەکانی زانستگای تەورێز ١٣٧٧
_میرزا علی اکبر منشی وقایع نگار کردستانی "صادق الملك"، حدیقە ناصریە، دەسنووس
_میرزا علی اکبر منشی وقایع نگار کردستانی "صادق الملك" مرأت الظفر، دەسنووس
_میرزا شکراللە سنندجی "فخرالکتاب"، تحفە ناصریە، دەسنووس
_تذکرة الملوك ، وەرگێڕاو بۆ زمانی ئینگلیزی و لە چاپدان : و . و . مینورسکی ، لندن ١٩٤٣ (ماوەیەکی زۆر دیار نەبوو نووسەری ئەم بەرهەمە کێیە، بەلام ئێستا دەرکەوتووە کەسێك بووە بەناوی میرزا سمیعا)
_شرح ایلات و قبایل کردستان اردلان ، نووسەرەکەی نەناسراوە، دەسنووس
-عبدوالقادر بن رستم البابانی، سیرالاکراد، دەسنووس
_میرزا فتاح و میرزا موسی کلامی، خاطرات ، بەرگی ٣-٢ دەسنووس
_مەلا محمود بایزیدی، عادات و رسوماتنامە اکرادیە، وەرگێر و پەراوێز نووس و چاپ : م . ب . رودینکو ، موسکۆ ١٩٦٢
_میرزا رفیعا ، دستور الملوك، ساخکردنەوەی : محمد تقی دانش پژوە، مجلە دانشکدە ادبیات و علوم انسانی ، ژمارە ٦-٥ ساڵی یانزدەهەم، امرداد ١٣٤٧

_ رضا علی دیوان بیگی، میرزا رضا علی دیوان بیگی از رجال عهد ناصری، فرهنگ ایران زمین ، جلد شش، دفتر های ٤-١، تهران ١٣٥٢
_ مصباح، جغرافیای سنندج و کردستان، فرهنگ ایران زمین، جلد ٢٨، تهران ١٣٦٨
_ دکتۆر محمد مکری، انواع عوارض و مالیات های غیر دولتی و مراسم تحمیلی عده‌ای از مالکین در دهات کردستان، مجله بغستان، شماره اول، سال اول ، تهران ماه ١٣٣١
_ شیخ محمد مردوخ کردستانی، تأریخ مردوخ ، جلد دوم، تهران ١٣٢٤
_ ای . پ . بگروشفسکی، کشاورزی و مناسبات ارضی در ایران عهد مغول، وەرگێڕ ، کریم کشاورز، جلد ٢-١ لە بلاّو کراوەکانی "موسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی" دانشگاه تهران ١٣٤٧
_ م .آرونووا، ك . ز . اشرفیان، دولت شاه افشار، وەرگێر، حمید مومنی ، لە بلاّوکراوەکانی "موسسه مطلعات و تحقیقات اجتماعی" دانشگاه تهران ١٣٥٢
_ن . و . پیکولوفسکایا، آ . یو . یاکوبوفسکی، ای . پ . بگروشفسکی، تأریخ ایران از دوران باستان تا پایان سده هیجدهم میلادی، وەرگێڕ، کریم کشاررز، تهران پیام، ١٣٥٤
_ ن . آ . کوزنتسووا، اوضاح سیاسی و أجتماعی أقتصادی ایران در پایان سده هیجدهم تا نیمه نخست سده نوزدهم، وەرگێڕ، سیرۆس ایزدی، تهران نشر بین الملل ١٣٥٨
_ و. و. تروبتسکوی، نقش های اسکان یافته — کوچ نشین ایران در دوره نوین، وەرگێڕ، سیروس ایزدی، نشر بیگوند، تهران ١٣٥٨
_ م . س . ایوانف، تأریخ نوین ایران، وەرگێڕ، هوشنگ تیزابی، حسن قائم پناه، لە بلاّوکراوەکانی حزب توده ایران ١٣٥٨
_ مەحەمەد ئەمین زەکی، خولاصەیەکی تاریخی کرد و کردستان، بەرگی دووەم، بەغدا١٩٣١
_ عەبدولرەحمان قاسملوو، کوردستان و کورد، وەرگێڕ، عەبدوڵلاّ حەسەنزادە، بنکەی پێشەوا، ١٩٧٣
_ ئەحمەد خوداداده، چارە ڕەشیی وەرزێر، وەرگێڕ، عەبدوڵلاّ مەردوخ، پاریس١٩٩٥

Refrences:

- B: Nikitine، Les Kurdes، Etude Sociologique et Historique، 1956
- A .K. S. Lambton،Landlord and Peasant in Persia ، A Study of Land Tenure and Land Revanue Administration، London 1953
- M. M. Van Bruinssen، Agha، Shaikh and State، On The Social and Politicalorgqnization of Kurdistan، Utrecht، 1978
- V. V. Minorsky، Senna، Encyclopédie d' Islam. Vol. 4، 1934
- C1. J. Rich، Narrative of Residence in Koordistan and On The Site of Ancient Nineveh، with Journal of a Voyage Down The Tigris to Bagdad and an Account of a Visit to Shirauz and Persepolis، vol.1-2، London 1836
- E. B. Soane To Mesopotamia and Kurdistan in Disguise. With Historical Notices of Kurdish Tribes and the Chaldeans of Kurdistan. London 1926
- B. E. Soane، Report on The Sulaimania District of Kurdistan، Calcutta، 1910
- C. J. Edmonds، Kurds، Turks، and Arabs، Politics، Travel and Research in North-Eastern Iraq 1919-1925، London 1957
- Abdollah Mardukh، Contribution à l' etude de l' Histoire des Kurd Sous la Dynasite Ardalan de X VIe Siécle au XIXe Siécle. Thése de Doctorat ، Paris 1988
- Abdollah Mardukh، Aux Sources de l' Historiographie Kurde، Studia Iranica، Tome 21- Paris، 1992
- I. P. Petrushevskii، Ocherrki po Istorii Feodalnikh Otnoshenii v Azerbaidjane I Armenii v XV- Nachale XIX B. Leningrad 1949
- E. I. Vassilieva، Yogo- Vostochnie Kurdistan v XVII- Nachale XIX vv. Moskva Nauka 1991
- E. I. Vassilieva، O jizni Mah Sharaf- Khanom Kurdistani (Mastura)، Moskva 1982
- I. M. Smilianskaya، Sotcialno-Ekonomicheskai Struktura Stran Bijnego Bostoka na Rubeje Novogo Vremeni (na materialakh Sirii Libana I Palestinie); Moskva 1979.

سلێمانی ١٨ی نۆڤەمبەری ٢٠٠٧